

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра приватного права

Магістерська робота

освітній ступінь – магістр

на тему: «ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕЛІКТНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ»

Виконав: студент 2-го року навчання,
Спеціальності

081 Право

Гавриленко Олександр Олександрович

Керівник Музика Л. А., _____

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права

Рецензент _____

(прізвище та ініціали)

Магістерська робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« ____ » _____ 20__ р.

Київ – 20__

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	с. 3
ВСТУП.....	с. 4
РОЗДІЛ 1. ІНСТИТУТ ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ	
1.1. Специфіка деліктної відповідальності публічних суб'єктів як різновиду юридичної відповідальності.....	с. 7
1.2. Відсутність вини як ознака деліктної відповідальності публічних суб'єктів.....	с. 16
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ПУБЛІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	
2.1. Поняття та види публічних суб'єктів деліктної відповідальності.....	с. 25
2.2. Держава як суб'єкт деліктної відповідальності.....	с. 31
2.3. Територіальна громада як суб'єкт деліктної відповідальності.....	с. 40
РОЗДІЛ 3. ОКРЕМІ ВИПАДКИ НАСТАННЯ ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ	
3.1. Правове регулювання відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами у сфері нормотворчої діяльності.....	с. 49
3.2. Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.....	с. 59
3.3. Деліктна відповідальність держави Україна в умовах збройної агресії РФ проти України.....	с. 67
ВИСНОВКИ.....	с. 77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	с. 82

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТО — Антитерористична операція на Сході України

ЄСПЛ — Європейський суд з прав людини

Закон про відшкодування шкоди — Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01 грудня 1994 року

Закон про місцеве самоврядування — Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року

ЗУ — Закон України

Конвенція — Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04 листопада 1950 року

ПК України — Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 року

Проект ЗУ — проект Закону України

РФ — Російська Федерація

ЦК України — Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року

ЦК УРСР — Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки від 18 липня 1963 року

ВСТУП

Актуальність теми дослідницької роботи полягає в тому, що основною метою створення, існування та діяльності публічних суб'єктів є забезпечення належних умов життєдіяльності всього суспільства або громади загалом та кожної людини окремо, що, зокрема, покладає на них обов'язок сприяти утвердженню прав та свобод людини, їх практичній реалізації та створенню умов за яких публічні суб'єкти не будуть ніяким чином такі права та свободи порушувати. Проте, на сьогоднішній день досі виникають ситуації коли публічні суб'єкти під час здійснення своєї діяльності порушують права фізичних та юридичних осіб і завдають шкоду, яка підлягає відшкодуванню. Саме через це особливої уваги набуває питання інструментів захисту прав та свобод людини, серед яких одним із основних є інститут деліктної відповідальності публічних суб'єктів.

Деліктна відповідальність публічних суб'єктів та її правове регулювання з огляду на тривалу історію становлення та розвитку, який не припиняється і сьогодні, була і залишається предметом наукового дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, деліктна відповідальність публічних суб'єктів стала предметом дослідження таких науковців як Дзера Ю. М., Первомайський О. О., Шевченко Я. М., Канзафарова І. С., Онищенко О. С., Панченко О. І., Корчемний М. М., Куцин А. В., Немцева А. О., Паришкура В. В., Хоменко М. М., Спасибо-Фатєєва І. В., Андрєєва І. А., Отрадна О. О. та інші. Однак, не дивлячись на наявність фундаментальних досліджень присвячених питанню деліктної відповідальності публічних суб'єктів, на сьогоднішній день досі існує низка практичних та теоретичних проблемних питань пов'язаних з правовим регулюванням деліктної відповідальності публічних суб'єктів щодо яких ведуться дискусії та здійснюється пошук їх вирішення. Так, серед науковців досі триває дискусія щодо можливості існування відповідальності публічних суб'єктів незалежно від вини. Також, є низка проблемних практичних питань, що стосуються, зокрема, правового регулювання механізму відшкодування шкоди,

завданої органами влади, через які публічні суб'єкти реалізують свої повноваження, відшкодування шкоди завданої окремими видами органів державної влади, наприклад, правоохоронними органами, або шкоди завданої публічними суб'єктами в процесі здійснення специфічної діяльності, зокрема, такої як нормотворча діяльність. Окрім цього, важливе практичне значення має проблема відшкодування шкоди, яка була завдана особам внаслідок збройної агресії РФ проти України.

Практичне значення дослідження даних проблемних питань деліктної відповідальності публічних суб'єктів та пошук шляхів їх вирішення полягає в тому, що отримані результати, по-перше, сприятимуть покращенню наукової бази знань про деліктну відповідальність публічних суб'єктів, а, по-друге, можуть бути використані для покращення правового регулювання інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів як одного з інструментів захисту прав та свобод людини. Саме вищевикладене обумовило вибір обраної нами теми.

Метою магістерської роботи є дослідження проблем правового регулювання деліктної відповідальності публічних суб'єктів. Для досягнення цієї мети було поставлено такі основні завдання:

- визначити особливості деліктної відповідальності публічних суб'єктів як різновиду юридичної відповідальності;
- дослідити питання відсутності вини як особливої ознаки деліктної відповідальності публічних суб'єктів;
- надати визначення поняттю публічних суб'єктів як суб'єктів деліктної відповідальності та визначити види таких суб'єктів;
- дослідити правове регулювання деліктної відповідальності держави як публічного суб'єкта та пов'язані з ним проблеми;
- визначити проблеми правового регулювання деліктної відповідальності територіальної громади;
- дослідити правове регулювання відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами у сфері нормотворчої діяльності;

- виявити проблеми правового регулювання відшкодування шкоди, завданої особам правоохоронними органами державної влади;

- дослідити питання деліктної відповідальності держави Україна в умовах військової агресії РФ на Сході України та анексії РФ пів-острову Крим.

Об'єктом дослідження є цивільно-правові відносини, які виникають внаслідок завдання позадоговірної шкоди публічними суб'єктами.

Предметом дослідження є цивільно-правова відповідальність публічних суб'єктів, яка настає внаслідок завдання ними позадоговірної шкоди.

Для виконання поставлених завдань було використано як загальнонаукові, так і спеціальні *методи* дослідження. Зокрема, загальнонауковий формально-юридичний метод було використано для аналізу праць науковців щодо питання регулювання деліктної відповідальності публічних суб'єктів та окремих його правових аспектів. За допомогою формально-логічного методу нами було сформовано поняття публічного суб'єкта як суб'єкта деліктної відповідальності. Герменевтичний метод дослідження був використаний для опрацювання текстів законодавчих та інших нормативно-правових актів, що регулюють деліктну відповідальність публічних суб'єктів. В свою чергу такий спеціальний метод дослідження як порівняльно-правовий метод дослідження був використаний для порівняння позицій національних судів з приводу одного і того самого питання, які викладені в судових рішеннях.

До *джерел*, які були використані під час дослідження, можна віднести наукові праці вітчизняних та зарубіжних науковців, національне та зарубіжне законодавство. *Емпіричною базою* дослідження стали рішення та ухвали місцевих судів, рішення та постанови апеляційних судів, а також рішення ЄСПЛ.

Деякі положення кваліфікаційної роботи були *апробовані*, а саме доповідалися на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт зі спеціальності «Право» на базі Національного університету «Одеська юридична академія» (26 квітня 2018 року, місто Одеса) та знайшли підтримку серед представників конкурсної комісії. За результатами виступу на конкурсі було отримано диплом II ступеня.

РОЗДІЛ 1

ІНСТИТУТ ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ

1.1. Специфіка деліктної відповідальності публічних суб'єктів як різновиду юридичної відповідальності

Інститут деліктної відповідальності публічних суб'єктів за своєю правовою природою є складним та різностороннім, а тому при дослідженні правового регулювання даного інституту необхідно чітко розуміти притаманні йому особливості, що дозволяють виділити його серед інших видів юридичної відповідальності. Саме тому в першому розділі будуть дослідженні основні особливості деліктної відповідальності публічних суб'єктів, а також окремо буде досліджено таку особливість деліктної відповідальності публічних суб'єктів як можливість притягнення до відповідальності без врахування вини. На нашу думку, дослідження основних особливостей деліктної відповідальності публічних суб'єктів допоможе сформулювати уявлення про даний правовий інститут, що сприятиме кращому розумінню наступних частин роботи. В свою чергу, детальне дослідження питання настання деліктної відповідальності публічних суб'єктів без вини зумовлено тим, що, на нашу думку, дане питання є одним із найбільш обговорюваних в науковій спільноті і з ним пов'язана низка як теоретичних, так і практичних проблем, а тому ми вважаємо за необхідне долучитися до дослідження даного питання та запропонувати свій погляд на нього.

Перед тим як перейти безпосередньо до дослідження специфічних ознак інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів варто відмітити, що деліктній відповідальності публічних суб'єктів також притаманні ознаки, які є загальними для всіх видів відповідальності, оскільки за своєю суттю даний правовий інститут є різновидом юридичної відповідальності. Так, деліктна відповідальність публічних суб'єктів є різновидом позадоговірної

відповідальності, яка, в свою чергу, є різновидом цивільно-правової відповідальності: одного із видів юридичної відповідальності.

Зважаючи на те, що в науковому колі досі триває дискусія щодо питання визначення поняття юридична відповідальність та щодо переліку ознак, які притаманні даному правовому інституту, варто перерахувати ті загальні ознаки, які виділяються більшістю вчених. Отже, деліктній відповідальності публічних суб'єктів як різновиду юридичної відповідальності притаманні такі загальні ознаки: 1) виникнення правовідносин, на підставі та в результаті вчинення правопорушення; 2) юридичний обов'язок правопорушників, в контексті нашого дослідження правопорушниками є публічні суб'єкти, зазнати негативних наслідків майнового чи особистого характеру; 3) притягнення правопорушників до відповідальності здійснюється уповноваженими на те органами влади; 4) необхідність передбачення в законодавстві процесуального порядку реалізації відповідальності; 5) виконання певним чином правоохоронної функції: знання того, що за вчинене правопорушення буде понесена передбачена законом відповідальність, спонукає суб'єктів відповідальності, в нашому випадку публічних суб'єктів, виконувати свої юридичні обов'язки сумлінно, не порушуючи права інших осіб та дотримуючись норм законодавства; 6) можливість застосування державно-правового примусу до суб'єкта, який вчинив правопорушення та інші [1, с. 238-243; 2, с. 360-370; 3, с. 134-154; 4, с. 161-163; 5, с. 433-444]. Даний перелік загальних ознак, які притаманні деліктній відповідальності публічних суб'єктів як виду юридичної відповідальності не є остаточним та з часом може змінитися, оскільки, як вже було зазначено вище, в правовій науці на сьогоднішній день немає єдиного підходу до визначення як самого поняття юридична відповідальність, так і чітко визначеного переліку характерних ознак даного правового інституту.

Серед інших видів юридичної відповідальності деліктну відповідальність публічних суб'єктів виділяє низка притаманних їй специфічних ознак.

Однією з таких специфічних ознак є суб'єктний склад осіб, які заподіяли шкоду іншим особам: до нього відносяться уповноважені органи влади, їх

службові та посадові особи. Таких суб'єктів завдання шкоди, зокрема, вказує законодавець у своїх нормативно-правових актах.

Так, аналізуючи положення ст. ст. 1173-1175 ЦК України, ми бачимо, що відшкодуванню підлягає шкода, яка була завдана такими суб'єктами: 1) органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування (ст. ст. 1173, 1175 ЦК України); 2) посадовими чи службовими особами органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування (ст. 1174 ЦК України) [6]. Також до суб'єктного складу осіб, які заподіяли шкоду, законодавець окремо відносить спеціалізовані органи, які виконують функції в правоохоронній сфері: органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури та суду (ст. 1176 ЦК України).

Тобто, можемо зробити висновок, що суб'єкти заподіяння шкоди мають особливий правовий статус, який зумовлюється покладеними на них функціями та необхідністю виконувати особливі завдання суспільного значення, для чого такі суб'єкти наділяються спеціальними правами та владними повноваженнями. Через це такі суб'єкти виділяються в окрему правову категорію у зв'язку з їхнім правовим становищем у державі та суспільстві. Виділяючи таку ознаку деліктної відповідальності публічних суб'єктів, варто також згадати іншу, пов'язану з вищевикладеною, особливість правового інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів, а саме: безпосередній заподіювач шкоди не є безпосереднім суб'єктом деліктної відповідальності. Даній особливості, зокрема, було приділено увагу у доповіді на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт зі спеціальності «Право» про яку було згадано у вступі [7, с. 15-16].

В даній роботі більш детально дана особливість буде досліджена в наступному розділі на прикладі такого публічного суб'єкта як держава, проте зараз необхідно відмітити, що безпосереднім суб'єктом деліктної відповідальності є публічний суб'єкт, наприклад, держава Україна, яка через відповідні органи державної влади реалізує покладені на неї завдання та функції і має особливий політико-правовий статус [7, с. 15-16].

Варто відмітити, що хоча публічні суб'єкти, з огляду на свій правовий статус, мають більш сильну позицію у публічно-правових відносинах, у відносинах, які виникають у зв'язку з деліктною відповідальністю, публічні суб'єкти, які мають відшкодувати заподіяну шкоду, мають разом з потерпілою стороною однаковий правовий статус. Даний факт пов'язаний з тим, що інститут деліктної відповідальності публічних суб'єктів за своїм характером є комплексним і регулюється нормами як приватного, так і публічного права. Оскільки відносини щодо відшкодування шкоди за свою суттю є приватно-правовими, то, незважаючи на те, хто є заподіювачем шкоди, при визначенні прав та обов'язків сторін застосовуються норми та принципи приватного права і, зокрема, такий основоположний принцип як рівноправність сторін.

Комплексний характер інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів є ще однією з його особливостей, яка виділяє його серед інших видів юридичної відповідальності. Як ми вже звертали увагу в нашій доповіді на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт зі спеціальності «Право», серед науковців-цивілістів немає усталеного підходу до визначення того, яким за своєю правовою природою є інститут деліктної відповідальності публічних суб'єктів: приватно-правовим, публічно-правовим чи комплексним [7, с. 13-14].

Так, одна група науковців підтримує позицію, що позадоговірна відповідальність публічних суб'єктів є предметом регулювання виключно нормами приватного права.

Зокрема, підтримує позицію щодо регулювання інституту позадоговірної відповідальності публічних суб'єктів виключно нормами приватного права Михайленко О. В., думка якого була згадана у науковій статті Валетової В. М. [8, с. 242-243]. Так, Валетова В. М. наводить таку думку Михайленка О. В.: *«Відшкодування шкоди, завданої органами влади або їх посадовими чи службовими особами, є нічим іншим як відновлення порушених цивільних прав особи, що виступає способом захисту цивільних прав і, відповідно, регулюється нормами приватного права»* [8, с. 242-243]. Валетова В. М. зазначає, що

Михайленко О. В. аргументує свою позицію тим, що за своїм характером відносини з відшкодування шкоди є цивільними правовідносинами спрямованими в першу чергу на задоволення приватного інтересу особи — відновити правове становище, яке існувало до порушення цивільних прав — і майже не стосується публічного інтересу [8, с. 242-243]. Ще одним прихильником позиції приватно-правової природи даного інституту є Первомайський О. О., який зазначає: *«На наше переконання, такого роду відповідальність, а саме відшкодування шкоди (шкоди завданої публічними суб'єктами — уточнено нами, Гавриленко О. О.) є нічим іншим як юридичною відповідальністю, й більш того, таким її різновидом, як цивільно-правова відповідальність»* [9, с. 64]. Така теза науковця дозволяє зробити висновок, що регулювання механізму притягнення до деліктної відповідальності публічних суб'єктів здійснюється нормами приватного права.

З твердженнями даних науковців можна погодитися лише частково, оскільки в процесі притягнення публічних суб'єктів до позадоговірної відповідальності та виконанням ними обов'язку з відшкодування шкоди застосовуються норми не лише приватних, а і публічних галузей права, зокрема, фінансового права, на що ми звертали увагу у вищезгаданій доповіді [7, с. 14].

На противагу групі науковців, які обстоюють позицію приватно-правової природи інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів, в науковому середовищі сформувалася група науковців, які вважають, що даний інститут є публічно-правовим.

Так, Андреева І. А. вважає, що інститут деліктної відповідальності публічних суб'єктів є конституційно-правовим, а відшкодування шкоди, завданої суб'єктами публічного права, зокрема державою, має здійснюватися на підставі норм конституційного права [10, с. 7-9]. Дану позицію науковець аргументує тим, що факт завдання органами влади або їх посадовими чи службовими особами шкоди в результаті своєї діяльності свідчить про незадовільну реалізацію органами влади або їх посадовими особами своєї компетенції, яка є публічно-правовою категорією [10, с. 7-8].

До представників другої групи науковців також можна віднести Бойцову Л. В., думку якої наводить Андреев Ю. Н. Так, Андреев Ю. Н. зазначає, що на думку Бойцової Л. В. інститут відшкодування шкоди завданої органами державної влади або їх посадовими особами за своєю правовою природою не може регулюватися нормами приватного права, так як в такому випадку йде мова не лише про матеріальну сторону питання, виплату потерпілій особі компенсації, але і про моральну [11, с. 91-93]. Андреев Ю. Н. вказує, що Бойцова Л. В. аргументує свою думку тим, що завдання особі шкоди органами влади або їх посадовими особами підриває становище державних інституцій у суспільстві, знижує рівень довіри до них та поваги до закону, а оскільки у відновленні становища державних інституцій та поваги до них зацікавлені всі громадяни, то тоді можна говорити про існування публічного інтересу, задоволення якого можливе лише за допомогою норм публічного права [11, с. 91-93].

Проаналізувавши аргументи даних науковців, можна побачити, що вони підтримують позицію щодо публічно-правової природи інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів з огляду на правовий статус публічних суб'єктів: в їх стабільній діяльності зацікавлене все суспільство для чого останнє наділяє таких суб'єктів спеціальними правами та повноваженнями. Але визначення позадоговірної відповідальності публічних суб'єктів виключно як публічно-правового інституту, на нашу думку, є неправильним, оскільки без застосування норм приватного права постало б питання про раціональність відносин, що виникають в процесі притягнення публічних суб'єктів до відповідальності.

Так, якщо говорити про регулювання даного інституту лише нормами публічного права, то виходить, що можна говорити про публічно-правову природу відносин, які виникають в процесі відшкодування шкоди потерпілій особі. Як відомо однією з основних характеристик публічно-правових відносин є наявність однією із сторін суб'єкта владних повноважень, чий правовий статус є сильнішим порівняно з іншою стороною. Якщо застосовувати такий підхід до відносин, які виникають при притягненні публічних суб'єктів до позадоговірної

відповідальності, то виходить така ситуація: особа, якій завдали шкоду у правовідносинах з відшкодування завданої шкоди має слабшу позицію, ніж суб'єкт на якого покладений обов'язок з відшкодування такої шкоди. На нашу думку, виникнення такого характеру відносин нівелює основну мету притягнення публічного суб'єкта до відповідальності: відновити порушені права приватної особи. Якщо все ж таки відмовитися від того, що публічні суб'єкти в таких відносинах мають більш сильну позицію, а є рівними з потерпілою стороною, то вже не можна стверджувати про регулювання інституту деліктної відповідальності виключно нормами публічного права.

Третя група науковців підтримує позицію про комплексну природу інституту відшкодування шкоди, завданої суб'єктами публічного права.

Так, Голубцов В. Г., досліджуючи правову природу відносин з відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами зазначає: *«Так, дійсно, необхідність відшкодування шкоди встановлюється законодавцем з публічною метою, але ця публічна функція найбільш ефективно може бути реалізована в приватноправовій сфері з використанням приватно-правових інструментів компенсації матеріальної та моральної шкоди»* [12, с. 105]. Аналізуючи дану тезу науковця, можна зробити висновок, що реалізація публічної мети, яку, зокрема, несе собою відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами, потребує застосування приватно-правових інструментів, а отже і застосування приватно-правових норм.

Прихильником комплексної природи інституту деліктної відповідальності також є Корчемний М. М., який досліджує даний вид відповідальності в контексті відшкодування шкоди, завданої суб'єктам підприємницької діяльності. Зокрема, науковець зазначає: *«Ми вважаємо, що інститут матеріальної відповідальності держави перед суб'єктами малого підприємництва за шкоду, завдану його органами неможна в повній мірі віднести ні до публічного, ні до приватного права»* [13, с. 148]. Свою позицію науковець аргументує тим, що право потерпілого вимагати відшкодування завданої шкоди є виключно приватним правом, яке реалізується відповідно до волі потерпілої сторони і

регулюється нормами приватного права, а обов'язок публічних суб'єктів відшкодувати шкоду має публічний характер, адже він виникає із публічних правовідносин щодо неналежного виконання органами влади або їх посадовими особами своїх обов'язків [13, с. 149-150].

На нашу думку, позиція щодо комплексності правової природи інституту позадоговірної відповідальності є найбільш правильною, оскільки дійсно для повноцінної реалізації відносин щодо притягнення публічних суб'єктів до відповідальності та відшкодування шкоди потерпілим особам застосування виключно норм приватного або публічного права є недостатнім. Так, при завданні особі шкоди вона зазнає певних матеріальних або нематеріальних втрат, які в будь-якому випадку відносяться до сфери її приватного інтересу, задоволення якого можливо лише в приватно-правових відносинах, що регулюються нормами приватного права. Зокрема, в цьому проявляється приватно-правова природа даного інституту. Що ж до публічно-правової природи інституту позадоговірної відповідальності публічних суб'єктів, то вона проявляється, зокрема, в регулюванні процесу виплати компенсації постраждалій особі. Так, як ми вже розглянули вище, суб'єктами заподіяння шкоди є публічні суб'єкти, які мають особливий правовий статус, пов'язаний із виконанням покладених на них завдань, зокрема, одним із характерних рис якого є особливе джерело фінансування діяльності таких суб'єктів: бюджети та фонди. Зважаючи на правову природу цих джерел та основну мету їх формування — матеріальне забезпечення діяльності публічних суб'єктів з метою задоволення ними публічних потреб суспільства — відносини щодо використання коштів з цих джерел, в тому числі і для виплати компенсацій за завдану шкоду, регулюються нормами публічного права, а саме фінансового та бюджетного, про що також було згадано у доповіді на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт зі спеціальності «Право» [7, с. 14].

Тобто, правова природа позадоговірної відповідальності публічних суб'єктів скоріше є комплексною і це є однією з особливостей, що виділяє її серед інших видів відповідальності. Однак, на нашу думку, з огляду на те, що

основною метою притягнення до деліктної відповідальності публічних суб'єктів є задоволення інтересу приватної особи та відновлення її порушених прав, норми приватного права мають переважне застосування при регулюванні інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів про що також було згадано у вищезгаданій доповіді [7, с. 14].

Говорячи про деліктну відповідальність публічних суб'єктів, варто згадати таку її особливість: норми, які регулюють приватно-правову сторону даного правового інституту мають імперативний характер.

За загальним правилом норми цивільного права надають можливість учасникам правовідносин вибрати певний вид поведінки і слідувати йому, якщо це не порушує норми законодавства та основоположні принципи цивільного права. Проте, норми цивільного права, що стосуються відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами, мають імперативний характер. Зокрема, аналіз положень ст. ст. 1173-1176 ЦК України дозволяє зробити висновок про категоричний характер даних норм: так в кожній з цих статей законодавець зазначає, що публічні суб'єкти відшкодовують шкоду, завдану органами влади або їх посадовими чи службовими особами, незалежно від вини останніх і не надає інших можливих варіантів поведінки в такому випадку. Варто відмітити, що, зокрема, цим деліктна відповідальність загалом як різновид цивільно-правової відповідальності відрізняється від договірної, де сторони можуть самостійно визначати за що встановлювати відповідальність, які заходи можуть бути застосовані та в якому розмірі. На нашу думку, імперативний характер норм цивільного права щодо відшкодування шкоди завданої публічними суб'єктами зумовлений важливістю відновити становище потерпілої особи, яке існувало до завдання шкоди, та особливістю діяльності здійснюваної публічними суб'єктами про що вже згадувалося вище.

Ще однією ознакою інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів є те, що відшкодування шкоди публічними суб'єктами завжди має грошове вираження, незалежно від того, яка саме шкода була завдана потерпілій особі: матеріальна чи нематеріальна. І якщо з приводу відшкодування

матеріальної шкоди проблемних питань зазвичай не виникає, то при вирішенні питання грошового вираження розміру відшкодування нематеріальної шкоди на практиці таких питань виникає багато. Однак, варто відмітити, що на сьогоднішній день в Україні є велика судова практика щодо питання відшкодування нематеріальної шкоди, провідне місце серед якої займає Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової шкоди)», де, зокрема, надається визначення поняття немайнової шкоди та встановлюються певні критерії, якими судам слід керуватися під час визначення розміру її компенсації [14].

На останок варто згадати ще одну важливу особливість деліктної відповідальності публічних суб'єктів, яка вирізняє її серед інших видів юридичної відповідальності: її абсолютний характер. Тобто, деліктна відповідальність для публічних суб'єктів настає незалежно від вини органів влади або їх посадовими чи службовими особами, які завдали шкоду. Зважаючи на важливість даної особливості інституту позадоговірної відповідальності публічних суб'єктів, вона буде більш детально досліджена в наступному підрозділі даної роботи.

1.2. Відсутність вини як ознака деліктної відповідальності публічних суб'єктів

В попередньому підрозділі даного розділу роботи вже було зазначено, що однією з особливостей деліктної відповідальності публічних суб'єктів є її абсолютний характер: тобто вона настає незалежно від вини суб'єктів, які є безпосередніми заподіювачами шкоди. На нашу думку, з огляду на важливість даної особливості як з теоретичної, так і з практичної точки зору, її дослідженню варто приділити більше уваги.

За загальним правилом підставою притягнення суб'єкта до цивільно-правової, в тому числі позадоговірної, відповідальності є вчинення ним

цивільного правопорушення. Відповідно до концепції, яка сформувалася у науці цивільного права, цивільне правопорушення є юридичною конструкцією, що складається з чотирьох основних елементів: 1) протиправної поведінки особи, яка вчиняє цивільне правопорушення, що проявляється в дії чи бездіяльності; 2) шкоди, яка була завдана потерпілій особі такими діями; 3) причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою; 4) наявністю вини особи, яка вчинила правопорушення, тобто її психічне ставлення до поведінки, яка стала причиною завдання шкоди [15, с. 346; 16, с. 149; 17, с. 417]. Такий склад цивільного правопорушення є повним і для більшості цивільних правопорушень обов'язковою є наявність всіх зазначених вище чотирьох елементів [15, с. 346; 16, с. 149; 17, с. 417].

Іншим різновидом складу цивільного правопорушення є неповний або усічений склад для якого характерним є відсутність одного з чотирьох основних елементів складу цивільного правопорушення, а саме вини. Усічений склад цивільного правопорушення є підставою притягнення до цивільної відповідальності лише в окремих випадках, які зазвичай чітко передбачені законом. Зокрема, усічений склад цивільного правопорушення є підставою притягнення до деліктної відповідальності публічних суб'єктів, які своєю діяльністю завдали шкоду іншим особам.

Варто відмітити, що серед науковців на сьогоднішній день існує декілька точок зору щодо питання можливості притягнення публічних суб'єктів до деліктної відповідальності без врахування вини.

Так, Немцева А. О., досліджуючи питання притягнення до деліктної відповідальності такого публічного суб'єкта як держава, висловлює таку думку: *«Дотримуємося позиції, що об'єктивно-правові умови наділення держави деліктною відповідальністю за шкоду, заподіяну її суб'єктами приватній особі, пов'язані з покладенням на державу законом обов'язку прийняти в загальнокорисних суспільних інтересах ризику за діяльність її органів, їх посадових і службових осіб...»* [18, с. 142]. Тобто, аналізуючи дану тезу науковця, можна зробити висновок, що притягнення публічних суб'єктів до

деліктної відповідальності незалежно від вини є виправданим з огляду на правове становище публічних суб'єктів у суспільстві та державі.

Ще одним прихильником концепції безвинної відповідальності, зокрема, і деліктної відповідальності публічних суб'єктів, є Паришкура В. В., яка зазначає: *«Для цивільно-правової відповідальності важливим є не покарання, а відшкодування шкоди потерпілому в повному обсязі, тому вина в деяких випадках не має жодного юридичного значення для притягнення правопорушника до цивільної відповідальності»* [19, с. 67]. Як можна побачити, в даному випадку науковець обґрунтовує можливість існування цивільно-правової відповідальності без вини, зокрема, деліктної відповідальності публічних суб'єктів, метою притягнення до такого виду відповідальності, а саме: компенсація завданої потерпілій особі шкоди. Окрім вказаних науковців думку про можливість існування безвинної деліктної відповідальності підтримує також Бурлака І. В., яка вказує: *«Поступове розширення сфери застосування правила про необхідність відшкодування шкоди, завданої без вини, призвело до формування у вітчизняному праві системи зобов'язань з відшкодування шкоди, які виникають незалежно від вини»* [20, с. 14]. Говорячи про таку систему зобов'язань, науковець відмічає: *«Наразі така система включає три групи зобов'язань: ... (б) зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої актами влади; ...»* [20, с. 14]. З огляду на останню наведену тезу, можна зробити висновок, що науковець підтримує підхід настання деліктної відповідальності публічних суб'єктів без врахування вини.

На нашу думку, варто погодитися з позицією вищезгаданих науковців, оскільки дійсно, публічні суб'єкти, а також ті органи через які вони реалізують свої повноваження, мають особливий правовий статус у суспільстві, пов'язаний із виконанням різного роду функцій загальносуспільного значення. Наприклад, держава як публічний суб'єкт виконує, зокрема, правоохоронну функцію в державі для захисту прав та свобод фізичних і юридичних осіб, а також підтримання правопорядку. Якщо ж органи державної влади або їх посадові чи службові особи своєю діяльністю порушують права осіб та завдають їм шкоди,

то це свідчить про неналежне виконання обов'язків державою, яка з самого початку взяла на себе відповідальність за виконання функцій загальнодержавного значення. В такому випадку, на нашу думку, має застосовуватися абсолютна відповідальність і вина не має враховуватися.

На противагу науковців, які підтримують можливість існування безвинної відповідальності, зокрема, публічних суб'єктів, в науковому правовому колі є противники зазначеного підходу, які вважають, що відсутність вини свідчить про відсутність відповідальності.

Так, в своїй науковій статті Паришкура В. В. згадує аргументацію Канзафарової І. С., яка дотримується позиції щодо неможливості існування відповідальності без вини [19, с. 68]. Так, Паришкура В. В. зазначає, що на думку Канзафарової І. С. існування відповідальності без вини не відповідає принципу справедливості, який є одним із основних в цивільних правовідносинах, а також ставить під сумнів ефективність юридичної конструкції цивільного правопорушення, яка містить чотири обов'язкових елементи одним з яких є вина [19, с. 68-69].

Заїка Р. Ю. також є прихильником позиції, що цивільно-правова відповідальність, зокрема, деліктна відповідальність публічних суб'єктів настає лише у випадку наявності вини [21, с. 12]. Щодо концепції існування відповідальності без вини науковець висловлює таку думку: *«Таким чином правовідносини, які виникають між потерпілою особою і особою, вина якої у заподіянні шкоди відсутня, проте на яку законодавець покладає обов'язок відшкодувати збитки, будуть характеризуватися не «відповідальністю без вини», а набудуть характеру «виконання компенсаційних зобов'язань, передбачених законом»* [21, с. 12].

Тобто, аналізуючи твердження даних науковців, можна зробити висновок, що підхід щодо можливості настання цивільно-правової відповідальності без вини і, зокрема, деліктної відповідальності публічних суб'єктів, є суперечливим та ставить під сумнів справедливість настання такої відповідальності.

На нашу думку, з твердженнями науковців, які є противниками безвинної цивільно-правової відповідальності, зокрема, деліктної відповідальності публічних суб'єктів, не можна погодитися, оскільки, на нашу думку, основним їх аргументом є те, що в юридичній науці сформувалася чітка юридична конструкція складу правопорушення, яка серед основних структурних елементів включає вину і що від даної конструкції не можна відступати при вирішенні питання про можливість притягнення до юридичної відповідальності будь-якого виду. Проте, ми вважаємо, що такий підхід є неправильним з огляду на те, що з самого початку дана юридична конструкція була сформована в правовій науці для визначення підстав притягнення до кримінальної відповідальності, а тому, зважаючи на різну правову природу відносин, які виникають при притягненні до кримінальної та цивільної відповідальності, дана конструкція не може бути повністю запозичена галуззю цивільного права без певних виключень. Ці виключення також продиктовані відмінною від кримінального права правовою природою відносин, які є предметом регулювання цивільного права.

Варто відмітити, що, незважаючи на відсутність єдності серед науковців щодо питання можливості настання цивільно-правової відповідальності без вини, в тому числі, деліктної відповідальності публічних суб'єктів, законодавець в своїх нормативно-правових актах чітко вказує на те, що в окремих випадках, при вирішенні питання про притягнення публічного суб'єкта до відповідальності, зокрема, деліктної, вина може не враховуватися.

Зокрема, в ст. ст. 1173-1175 ЦК України передбачено, що держава, Автономна Республіка Крим та органи місцевого самоврядування відшкодовують фізичним чи юридичним особам шкоду завдану органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування або їх посадовими чи службовими особами незалежно від вини останніх. Також, положення про необхідність відшкодування публічними суб'єктами шкоди завданої незалежно від вини органів влади або їх посадових чи службових осіб передбачені в Законі про відшкодування шкоди, в якому зазначено, що у передбачених цим законом випадках, завдана

громадянинові шкода органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органами досудового розслідування, прокуратури, суду або їх посадовими особами відшкодовується в повному обсязі за рахунок коштів державного бюджету незалежно від вини таких органів або посадових осіб (ст. ст. 1-4 Закону про відшкодування шкоди) [22].

Окрім вищезазначених законодавчих актів норми про відшкодування шкоди, завданої органами влади або їх посадовими чи службовими особами, незалежно від їх вини, передбачені також ПК України. Так, в п. 21.3 ст. 21 ПК України передбачено, що шкода, завдана платнику податків неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи контролюючого органу, відшкодовується за рахунок коштів державного бюджету, передбачених для фінансування цього органу, незалежно від вини цієї особи [23].

Вищевказані законодавчі акти можна умовно поділити на ті, що містять загальні норми щодо притягнення публічного суб'єкта до деліктної відповідальності без врахування вини та такі, що передбачають спеціальні норми. Законодавчим актом, який містить загальні норми про відшкодування шкоди завданої органами влади або їх посадовими чи службовими особами без врахування їх вини є ЦК України, а ПК України та Закон про відшкодування шкоди є законодавчими актами, які містять спеціальні норми: в першому акті є норми, що передбачають відшкодування шкоди, завданої посадовими та службовими особами контролюючого органу у сфері оподаткування, а в другому норми, що передбачають обов'язок держави відшкодувати шкоду завдану відповідними правоохоронними органами або їх посадовими особами.

Таким чином, норми національного законодавства прямо передбачають відповідальність публічних суб'єктів за шкоду завдану органами влади або їх посадовими чи службовими особами незалежно від вини цих органів та осіб. На нашу думку, передбачення законодавцем в окремих випадках безвинної відповідальності публічних суб'єктів є правильним, оскільки це відповідає засадам демократичної правової держави, якою Україна є відповідно до ст. 1

Конституції України від 28.06.1996 року, та сприяє посиленню захисту та утвердженню прав фізичних та юридичних осіб в державі [24].

Варто відмітити, що закріплення в законодавстві норм, які передбачають можливість притягнення публічних суб'єктів до відповідальності без врахування вини є характерним не лише для України. Так, в Цивільному кодексі Республіки Білорусі в ст. ст. 938-939 передбачені норми, які за своїм змістом є подібними до ст. ст. 1173-1176 ЦК України, і вказують, що при завданні фізичній або юридичній особі шкоди, яка була завдана органами державної влади, органами місцевого самоврядування або їх посадовими чи службовими особами, відшкодування такої шкоди здійснюється за рахунок коштів державного або місцевого бюджету незалежно від вини цих органів та осіб [25]. Положення про можливість притягнення до відповідальності за завдану шкоду публічних суб'єктів без врахування вини містяться, зокрема, в нормах Цивільного кодексу Республіки Казахстан (ст. ст. 922-923), які також за своїм змістом є подібними до норм ст. ст. 1173-1176 ЦК України [26]. Також норми, які передбачають безвинну відповідальність публічних суб'єктів можна знайти в Законі «Про позови до корони» Великої Британії (ст. 2) [27].

Таким чином, можна зробити висновок, що передбачення на рівні законодавства окремих випадків, коли публічні суб'єкти несуть безвинну відповідальність, зокрема, у випадку завдання органами влади або їх посадовими чи службовими особами шкоди фізичним або юридичним особам, є загальнопоширеною практикою в світі і Україна в цьому питанні йде на рівні з іншими державами.

Варто відмітити, що на сьогоднішній день в Україні вже сформувалася певна судова практика щодо питання притягнення до деліктної відповідальності публічних суб'єктів без врахування вини.

Як приклад, можна навести рішення Печерського районного суду міста Києва від 16.12.2014 року у справі № 757/15812/13-ц, яким позовні вимоги позивача до Держави України в особі Державної казначейської служби України та Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в

Дніпропетровські області про відшкодування моральної шкоди були частково задоволені [28]. Приймаючи таке рішення, суд дійшов висновку що в даному випадку підлягає застосуванню ст. 1173 ЦК України і зазначив: *«При цьому, суд не приймає доводів відповідачів про відсутність підстав для такого відшкодування у зв'язку з відсутністю вини як безпідставних, оскільки як вже зазначалося вище положення ст. 1173 ЦК України передбачають відповідальність без вини»* [28].

Також, прикладом може бути рішення Першотравневого районного суду міста Чернівців від 28.05.2014 року у справі № 725/1577/14-ц, яким було частково задоволено вимоги позивача про відшкодування моральної шкоди на підставі ст. 1173 ЦК України, в якій, зокрема, вказано, що вина може не враховуватися при вирішенні питання про притягнення держави, Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування до відповідальності за шкоду, яка була завдана органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування [29]. Ще одним прикладом судового рішення, де суд підкреслює можливість настання відповідальності публічних суб'єктів без врахування вини, є рішення Господарського суду Одеської області від 24.01.2011 року у справі № 28/132-1-4526, яким суд задовольним позовні вимоги юридичної особи щодо відшкодування матеріальної шкоди, яка була завдана діями Ізмаїльської Державної податкової інспекції на підставі ч. 1 ст. 1173 ЦК України, зазначивши, що відповідно до норми даної статті відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування, здійснюється незалежно від вини останніх державою, Автономною Республікою Крим або органами місцевого самоврядування [30].

Таким чином, можна побачити, що національні суди при прийнятті рішень у справах про відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами, звертають увагу на те, що в законодавстві України прямо передбачено можливість не враховувати вини як елемент складу цивільного правопорушення при вирішенні питання про притягнення публічних суб'єктів до відповідальності. Варто

відмітити, що національна судова практика в даній категорії справ є однією з небагатьох в нашій державі, яка має певну єдність і є стабільною з точки зору застосування норм матеріального права саме у питанні можливості не враховувати вину як обов'язкового елемента складу цивільного правопорушення. Такий стан речей, на нашу думку, є позитивним, оскільки правильне застосування норм матеріального права судовими органами підвищує рівень законності та справедливості судових рішень, рівень довіри та поваги громадян до закону та судового корпусу, а також, що найважливіше, сприяє захисту прав і свобод осіб.

* * *

Деліктна відповідальність публічних суб'єктів є різновидом цивільно-правової відповідальності, якому притаманні як загальні ознаки, що є характерними для всіх видів юридичної відповідальності, так і специфічні ознаки, які допомагають виділити її серед інших видів юридичної відповідальності. До таких специфічних ознак можна віднести суб'єктний склад безпосередніх заподіювачів шкоди, якими є органи влади або їх службові та посадові особи, суб'єктний склад безпосередніх суб'єктів відповідальності, якими є публічні суб'єкти, комплексна правова природа даного правового інституту, імперативний характер норм на підставі яких для публічних суб'єктів настає деліктна відповідальність, грошовий вираз компенсації завданої шкоди, незалежно від її фактичного характеру — матеріальна чи нематеріальна шкода. Особливої уваги заслуговує така особливість деліктної відповідальності публічних суб'єктів як настання її незалежно від вини. Незважаючи на відсутність згоди серед науковців щодо даного питання, законодавець чітко визначає, що для публічних суб'єктів деліктна відповідальність настає незалежно від вини. Цим підходом керуються і національні суди.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ПУБЛІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Поняття та види публічних суб'єктів деліктної відповідальності

На нашу думку, щоб краще зрозуміти проблеми правового регулювання деліктної відповідальності публічних суб'єктів варто дослідити окремих публічних суб'єктів, які можуть нести деліктну відповідальність, та правове регулювання притягнення таких публічних суб'єктів до даної відповідальності.

Проте, перед тим як переходити до безпосереднього дослідження окремих публічних суб'єктів деліктної відповідальності, необхідно надати поняття публічних суб'єктів як суб'єктів деліктної відповідальності та визначити основні види таких суб'єктів. Це, на нашу думку, допоможе сформуванню більш чіткого розуміння особливостей суб'єктного складу деліктної відповідальності публічних суб'єктів, питання щодо якого було вже трохи згадано у першому розділі. Визначивши поняття та види публічних суб'єктів деліктної відповідальності, на нашу думку, варто перейти до дослідження правового регулювання притягнення до деліктної відповідальності та проблеми пов'язані з таким правовим регулюванням окремих публічних суб'єктів. Для дослідження в рамках роботи пропонуються такі публічні суб'єкти як держава та територіальна громада з огляду на те, що вони є основними суб'єктами з якими, на нашу думку, фізичні та юридичні особи найчастіше вступають у різного роду правовідносини і мають справу майже кожного дня.

Як вже було зазначено в першому розділі роботи, однією з особливостей інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів є суб'єктний склад осіб, які безпосередньо несуть дану відповідальність.

Для того, щоб краще зрозуміти чому суб'єктний склад є особливістю деліктної відповідальності публічних суб'єктів варто дослідити категорію

публічний суб'єкт та надати визначення публічного суб'єкта як суб'єкта деліктної відповідальності.

Варто відмітити, що саме категорія публічний суб'єкт, при дослідженні участі останніх у правовідносинах, які мають, зокрема, приватно-правовий характер, не є розповсюдженою серед науковців. Найчастіше науковці, зокрема, ті що досліджують участь таких суб'єктів у приватно-правових відносинах або правовідносинах, які регулюються як нормами приватного, так і публічного права, до яких, зокрема, варто віднести відносини, що виникають внаслідок притягнення публічних суб'єктів до деліктної відповідальності, в науковій літературі використовують такі терміни як суб'єкт публічного права, публічно-правове утворення та інші.

Так, російський науковець Лавренюк А. В., використовує термін суб'єкт публічного права та пропонує визначати його таким чином: *«суб'єкт публічного права — це особа, діяльність якої регулюється, переважно, нормами публічного права, засноване у встановленому порядку для реалізації суб'єктивних прав людини та громадянина в інтересах суспільства та держави»* [31, с. 66]. Пропонуючи таке визначення, Лавренюк А. В. підкреслює: *«Публічність суб'єкта зовсім не означає того, що він здатен брати участь тільки в публічних правовідносинах»* [31, с. 66]. Аналізуючи дану думку, можна зробити висновок, що цим твердженням науковець вказує, що суб'єкти публічного права можуть також бути учасниками приватних правовідносин або відносин, які комплексно регулюються нормами публічного та приватного права.

Термін суб'єкт публічного права також використовує Первомайський О. О., який вважає, що під суб'єктом публічного права варто розуміти суб'єкта створення якого не залежить від волі приватної особи та основною метою діяльності якого є забезпечення задоволення публічного інтересу [32, с. 66-67]. Варто відмітити, що термін суб'єкт публічного права використовує також законодавець, перераховуючи учасників цивільних відносин у ст. 2 ЦК України.

Проаналізувавши визначення запропоновані вищезгаданими науковцями, можна побачити на сьогоднішній день немає усталеного підходу щодо визначення поняття суб'єктів, які є публічними. Це проявляється не тільки у відсутності єдиного визначення даного поняття, а також у відсутності єдиного терміну, який би використовували всі науковці для охоплення таких суб'єктів. З огляду на це ускладненим є надання визначення поняттю публічного суб'єкта як суб'єкта деліктної відповідальності.

На нашу думку, публічних суб'єктів як суб'єктів деліктної відповідальності варто визначати як утворених відповідно до законодавства в особливій політико-правовій формі суб'єктів, що наділяються специфічними правами для виконання завдань та функцій з метою задоволення загальносупільного публічного інтересу, які у випадках передбачених законом несуть відповідальність за завдану органами влади, через які такі публічні суб'єкти реалізують свої права, шкоду.

Публічні суб'єкти можуть бути різними і в залежності від особливостей їх утворення та специфіки завдань, які вони мають виконувати, можна виділити певні види публічних суб'єктів. Так, види таких суб'єктів визначені, зокрема, в ч. 2 ст. 2 ЦК України, де перераховуються деякі з учасників цивільних правовідносин, серед яких: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Варто відмітити, що серед науковців, так само як щодо визначення поняття публічного суб'єкта або його аналогів, таких як суб'єкт публічного права, немає єдиного підходу до визначення переліку публічних суб'єктів, яких охоплює ч. 2 ст. 2 ЦК України.

Так, Спасибо-Фатєєва І. В., здійснюючи системний аналіз національного законодавства, вказує, що до суб'єктів публічного права, окрім тих, які прямо перелічені в ч. 2 ст. 2 ЦК України також можна віднести таких суб'єктів: органи державної влади (центральні та місцеві), органи місцевого самоврядування, органи влади Автономної Республіки Крим, суб'єкти публічного права, які не пов'язані з виконанням управлінських функцій і здійснюють переважно

діяльність у сферах науки, культури, оборони тощо, державні підприємства в тому числі казенні, державні акціонерні товариства, що провадять діяльність у підприємницькій сфері [33, с. 96-98].

В свою чергу, Первомайський О. О., який загалом використовує такий самий підхід до визначення видів суб'єктів публічного права, вважає, що віднесення до них Державних акціонерних товариств та компаній і Національних акціонерних компаній є спірним, оскільки вони є скоріше юридичними особами публічного права чим суб'єктами публічного права [32, с. 68].

Погоджуючись з науковцем, на нашу думку, варто додати, що окрім державних компаній статус юридичної особи публічного права мають також і органи влади, зокрема, органи державної влади. Як приклад, можна навести ч. 1 ст. 4 ЗУ «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 року, де зазначено, що міністерства та інші центральні органи виконавчої влади є юридичними особами публічного права і набувають такого статусу з дати внесення до спеціального реєстру запису про їх державну реєстрацію як юридичної особи [34]. Ще одним прикладом може бути ч. 1 ст. 5 ЗУ «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014 року, де визначено, що Національне антикорупційне бюро є юридичною особою публічного права [35].

Варто зазначити, що на сьогоднішній день серед науковців досі залишається не вирішеним питання чи є категорії юридична особа публічного права та суб'єкт публічного права тотожні. Зокрема, Борисова В. І., досліджуючи питання щодо охоплення категорією юридична особа публічного права такого суб'єкта як держава, вказала таке: *«Вважаємо, що цей підхід мав чисто утилітарний характер, а саме бажання — обійтися традиційними інститутами цивільного права з тим, щоб не виділяти нового додаткового суб'єкта цивільного обороту»* [36, с. 89].

В свою чергу Шелест М. В., досліджуючи питання можливості участі держави в цивільних правовідносинах, висловлює таку думку: *«Таким чином, для того, щоб бути повноцінним учасником цивільних відносин, державі потрібно*

мати певний правовий вираз (статус), притаманний звичайним учасникам цих відносин, тобто статус особи. Враховуючи національні правові традиції, зрозумілим є те, що мова може йти лише про статус юридичної особи, більш того, публічного права» [37, с. 678].

Не зупиняючись детально на дослідженні питання співвідношення категорій суб'єкт публічного права та юридичної особи публічного права, хотілося б відмітити, що, на нашу думку, до суб'єктів публічного права варто відносити таких суб'єктів як держава, Автономна Республіка Крим, територіальна громада та інші подібні до них утворення, а до категорії юридичних осіб публічного права варто відносити органи влади, підприємства, компанії або інші організаційно-правові утворення через які названі вище суб'єкти публічного права вступають в різного роду правовідносини, реалізують покладені на них зобов'язання та функції. На підтвердження даної тези варто, зокрема, звернутися до ст. ст. 170-172 ЦК України, де зазначено, що держава, Автономна Республіка Крим та територіальні громади набувають і здійснюють цивільні права та обов'язки через відповідні органи влади.

Вище було розглянуто основних суб'єктів публічного права, які можуть бути суб'єктами деліктної відповідальності. Зокрема, щодо таких публічних суб'єктів як держава та Автономна Республіка Крим на це вказують насамперед положення ст. ст. 1173-1175 ЦК України, а щодо держави також ст. 1176 ЦК України, де зазначено, що шкода, завдана органами влади або їх посадовими чи службовими особами відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим в порядку визначеному законом незалежно від вини таких органів влади чи їх посадових або службових осіб.

Досліджуючи ст. ст. 1173-1175 ЦК України щодо відповідальності такого публічного суб'єкта як держава, варто відмітити, що законодавець в нормах зазначених статей не уточнює про яку саме державу йде мова і це дозволяє зробити висновок, що норми передбачені ст. ст. 1173-1175 ЦК України підлягають застосуванню як у випадку завдання шкоди державою Україною, так і у випадку завдання шкоди будь-якою іншою державою. На підтвердження даної

тези варто звернутися до положень ЦК України, а саме до вищезгаданої норми ч. 2 ст. 2 ЦК України, де зазначено, що учасниками цивільних відносин, зокрема, є держава Україна та іноземні держави.

Досліджуючи питання видів публічних суб'єктів деліктної відповідальності, варто звернути увагу на певну непослідовність законодавця у підході щодо визначення суб'єктом деліктної відповідальності такого публічного суб'єкта як територіальна громада. Більш детально дане питання буде досліджено у другому підрозділі даного розділу, однак зараз необхідно сказати, що в ст. ст. 1173-1175 ЦК України законодавець, у випадку завдання шкоди органом місцевого самоврядування, суб'єктом відповідальності визначає орган місцевого самоврядування, тоді коли таким суб'єктом варто було визначати територіальну громаду.

Окрім вищезазначених видів публічних суб'єктів можна виокремити інших, які також можуть бути суб'єктами деліктної відповідальності. Прикладом іншого публічного суб'єкта деліктної відповідальності, на нашу думку, може бути ЄС.

Будучи створеним з самого початку як політичний та економічний союз незалежних європейських держав, ЄС з часом стає повноправним учасником різного роду правовідносин як публічних, так і приватних. За своєю правовою природою, на нашу думку, ЄС можна відносити до публічних суб'єктів, оскільки, якщо провести аналогію з таким публічним суб'єктом як держава, ЄС є суб'єктом на якого покладається виконання функцій та завдань з реалізації публічного інтересу всіх держав-членів ЄС та суспільства цих держав для чого держави-члени ЄС делегують ЄС частину своїх владних повноважень. ЄС реалізує свої владні повноваження та вступає у правовідносини з іншими суб'єктами через спеціально створені ним владні інституції, які так само, за аналогією з органами державної влади, в процесі своєї діяльності можуть завдати шкоду іншим особам, яку необхідно відшкодувати.

На підтвердження того, що ЄС як публічний суб'єкт може бути суб'єктом деліктної відповідальності, варто навести ст. 340 Угоди про функціонування ЄС,

поточна версія якої вступила в силу 2009 році, де, зокрема, вказано, що у випадку настання деліктної відповідальності ЄС має відшкодувати шкоду, завдану його інституціями або працівниками цих інституцій під час виконання покладених на них повноважень, відповідно до принципів, які є загальними для держав-членів ЄС [38]. Дана норма свідчить про те, що як і в випадку, зокрема, держави в українському законодавстві, ЄС визнається суб'єктом відповідальності за шкоду, завдану інституціями через які він реалізує свої повноваження та виконує поставлені перед ним завдання.

Таким чином, варто відмітити, що поряд з основними видами публічних суб'єктів деліктної відповідальності, такими як держава та територіальна, що є розповсюдженими для більшості країн, на нашу думку, можна також виділити специфічні види публічних суб'єктів деліктної відповідальності, яким притаманні певні особливості правового статусу, прикладом якого, зокрема, може бути ЄС.

2.2. Держава як суб'єкт деліктної відповідальності

Як було визначено в попередньому підрозділі одним із видів публічних суб'єктів деліктної відповідальності є держава.

Держава є учасником різного роду правовідносин, який має права та обов'язки, і, відповідно, у передбачених законодавством випадках, може нести відповідальність, в тому числі, і деліктну відповідальність. Перші законодавчі акти, які передбачають норми щодо деліктної відповідальності держави починають з'являтися ще до офіційного проголошення Україною незалежності. Як приклад варто згадати ЗУ «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 17.04.1991 року, який передбачав можливість отримання грошової компенсації за шкоду, яка була завдана внаслідок репресій, особами, які стали жертвами комуністичного тоталітарного режиму [39]. Тобто, як можна побачити, вже в той час держава розглядається як суб'єкт правовідносин, який може нести позадоговірну відповідальність.

На сьогоднішній день можливість притягнення до деліктної відповідальності публічних суб'єктів, і, зокрема, держави, передбачена нормами нормативно-правових актів різної юридичної сили. Перелік таких нормативно-правових актів варто розпочати з основного закону нашої держави. Так, в ст. 56 Конституції України зазначено, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадовими і службовими особами при здійсненні ними своїх повноважень. На нашу думку, передбачення можливості стягнути з держави шкоду, яка була завдана її органами або посадовими чи службовими особами безпосередньо в нормах Конституції України є прогресивним та значно посилює рівень захищеності прав і свобод осіб в державі, адже норми Конституції України є нормами прямої дії і у випадку, якщо б інститут деліктної відповідальності публічних суб'єктів не було в подальшому деталізовано в інших нормативно-правових актах, то потерпілі особи зверталися б до суду безпосередньо на підставі даних норм. Таким чином, Конституція України може безпосередньо виступати інструментом притягнення до деліктної відповідальності держави.

В подальшому правове регулювання інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів, і в тому числі держави, набуло своєї деталізації в інших законодавчих актах України.

Так, переважна більшість норм, що передбачають правове регулювання притягнення до деліктної відповідальності держави міститься в положеннях ЦК України, які вже згадувалися в попередньому розділі. Зокрема, в ЦК України передбачені такі норми, що є підставами притягнення до деліктної відповідальності держави України:

1) держава відшкодовує шкоду, завдану фізичним або юридичним особам незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органами державної влади при здійсненні ними своїх повноважень незалежно від вини цих органів (ч. 1 ст. 1173 ЦК України);

2) держава відшкодовує шкоду, завдану фізичним або юридичним особам незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадових або службових осіб органу державної влади незалежно від вини цих осіб (ч. 1 ст. 1174 ЦК України);

3) держава відшкодовує шкоду, завдану фізичній або юридичній особі в результаті прийняття органом державної влади нормативно-правового акту, що був визнаний незаконним і скасований, незалежно від вини посадових та службових осіб даного органу (ч. 1 ст. 1175 ЦК України).

Варто відмітити, що дані правові норми стосуються, окрім держави, також правового регулювання деліктної відповідальності Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування.

Також, необхідно звернути увагу на те, що ЦК України передбачає право держави як суб'єкта деліктної відповідальності звернутися зі зворотною вимогою до винної особи у розмірі суми виплаченого відшкодування, за виключенням відшкодування виплат, пов'язаних із трудовими відносинами та відшкодуванням моральної шкоди (ч. 4 ст. 1191). Основною метою передбачення такої норми в національному законодавстві та її практичного застосування є відновлення втрат держави, яких вона зазнала внаслідок відшкодування шкоди за неправомірні дії, бездіяльність чи рішення особи наділеної владними повноваженнями. Такі положення містяться і в законодавстві інших країн: ст. 950 Цивільного кодексу Республіки Білорусь, ст. 933 Цивільного кодексу Республіки Казахстан, ст. 2024 Цивільного кодексу Республіки Молдова, ст. 6.280 Цивільного кодексу Республіки Литви та інші [25, 26, 40, 41].

Говорячи про деліктну відповідальність держави, також варто відмітити, що ЦК України окремо передбачає деліктну відповідальність держави за шкоду, яка була завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду (ст. 1176 ЦК України). Більш детально питання притягнення до деліктної відповідальності публічних суб'єктів за шкоду завдану правоохоронними органами або їх посадовими чи службовими особами буде досліджено в наступному розділі даної роботи, однак, на нашу думку, про норму

передбачену ст. 1176 ЦК України доцільним буде також згадати і в контексті питання настання деліктної відповідальності саме держави. Так, ця норма, разом із нормою, передбаченою ст. 1175 ЦК України, є спеціальною щодо положень, передбачених ст. ст. 1173, 1174 ЦК України, оскільки вона визначає відповідальність держави за шкоду, завдану органами державної влади, які провадять діяльність в конкретній сфері — правоохоронній, тоді як норми, що розглядалися вище стосуються всіх інших органів державної влади та їх посадових і службових осіб незалежно від сфери відання. Тобто, виокремлюючи норму про відшкодування шкоди завданої державними правоохоронними органами влади або їх службовими чи посадовими особами законодавець тим самим підкреслює особливе становище цих органів та посадових осіб, які зумовлені покладеними на них функціями і повноваженнями, та значення ризиків, які несе здійснювана ними діяльність, особливо, якщо в наслідок її здійснення завдається шкода іншим особам.

Окремо варто зазначити, що певні положення щодо відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами можна знайти і у ЗУ «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010 року, який визначає основні засади взаємовідносин та співробітництва між публічними суб'єктами, зокрема, державою, та юридичними особами приватного права (приватні партнери) [42]. Так, в ч. 5 ст. 20 даного закону вказано, що приватні партнери мають право на відшкодування збитків, завданих їм внаслідок дій, бездіяльності або неналежного виконання державними органами та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами своїх обов'язків, у порядку визначеному законом. Незважаючи на те, що положення ЗУ «Про державно-приватне партнерство» мають відношення переважно до договірних відносин між публічними суб'єктами та приватними партнерами, на нашу думку, вищенаведене положення може бути застосоване і до випадків завдання приватним партнерам публічними суб'єктами шкоди, яка не стосується договірних відносин між ними.

Аналізуючи положення цих норм, можна зробити висновок, що держава у відносинах з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади або їх

посадовими чи службовими особами, виступає безпосереднім суб'єктом відповідальності, в той час коли фактичними заподіювачами шкоди є саме органи державної влади, через які держава набуває та реалізовує свої права та обов'язки і стає учасником різного роду цивільних правовідносин, або їх посадові та службові особи. Такий підхід відрізняється від того, який існував в радянські часи. Зокрема, ст. 442 ЦК УРСР було передбачено, що державна установа відповідає за шкоду, завдану громадянам неправильними службовими діями їх службових осіб в галузі адміністративного управління, на загальних підставах (ст. ст. 440, 441 ЦК УРСР), якщо інше не передбачено спеціальним законом [43].

Тобто, за радянським цивільним законодавством суб'єктом деліктної відповідальності у випадку завдання шкоди громадянам посадовою чи службовою особою державної установи була саме та державна установа, посадова чи службова особа якої завдала шкоди. Відповідальність держави законодавством не передбачалася.

Варто зазначити, що на сьогоднішній день також є країни законодавство яких в окремих випадках покладає обов'язок з відшкодування шкоди, завданої органом влади або посадовою чи службовою особою даного органу безпосередньо на орган влади, діями якого була завдана шкода або посадова особа якого завдала шкоди. Зокрема, такі положення можна знайти в Цивільному кодексі Республіки Казахстан (ст. 922) та в Цивільному кодексі Республіки Молдови (ст. 2006).

Тобто, можна зробити висновок, що в деяких країнах законодавство визначає суб'єктом деліктної відповідальності за шкоду, завдану органами державної влади або їх посадовими особами безпосередньо орган державної влади, який завдав шкоди або в якому працює посадова особа, яка завдала таку шкоду, а не державу, яка через такі органи стає учасницею правовідносин.

Також, варто відмітити, що в деяких країнах законодавець надає альтернативні варіанти того, хто буде безпосереднім суб'єктом відповідальності за шкоду завдану органом державної влади або його посадовими чи службовими

особами. Так, в ст. 1005 Цивільного кодексу Грузії вказано, що шкода завдана, зокрема, посадовою особою органу державної влади відшкодовується державою або органом державної влади, в якому дана особа обіймає посаду [44]. Тобто, як ми бачимо Цивільний кодекс Грузії передбачає два варіанти безпосереднього суб'єкта відповідальності за завдану шкоду органами державної влади або їх посадовими особами.

Однак, більшість країн світу, так само як і Україна, визнає безпосереднім суб'єктом позадоговірної відповідальності за шкоду, завдану органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами, саме державу. До таких країн, зокрема, відноситься Литва (ст. 6.271 Цивільного кодексу Республіки Литви).

Тобто, можна зробити висновок, що Україна не відстає від інших держав з точки зору закріплення в своїх нормативно-правових актах положень, які передбачають відповідальність держави за завдану їй органами або посадовими особами таких органів шкоду і відноситься до тих країн, яка визнає безпосереднім суб'єктом відповідальності саме державу.

Як нами було вже зазначено у вищезгаданій доповіді, визнання безпосереднім суб'єктом відповідальності саме державу, а не органи державної влади чи їх посадових та службових осіб має практичне значення [7, с. 15-16]. Зокрема, як свідчить судова практика національні суди дуже часто залишають позовні заяви потерпілих осіб у справах про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами без руху, оскільки в них неправильно вказано відповідача по справі, а саме: відповідачем вказують певний орган державної влади, який завдав шкоду або посадова особа якого завдала шкоду, а не державу Україну відповідно до вимог законодавства.

Так, ухвалою Голосіївського районного суду міста Києва від 17.06.2016 року в справі № 752/9091/16-ц позовну заяву особи до Правобережного об'єднаного управління Пенсійного фонду України в місті Києві про відшкодування шкоди, завданої органом державної влади залишено без руху,

оскільки особа чітко не вказала до кого вона звертається як до відповідача: до держави України чи до Правобережного об'єднаного управління Пенсійного фонду України в місті Києві [45]. Також, як приклад можна навести ухвалу Краматорського міського суду Донецької області від 25.04.2019 року в справі № 234/739/19, якою позовну заяву особи до Державного бюро розслідувань Територіального управління, розташованого у місті Краматорськ про відшкодування моральної шкоди залишено без руху, через те, що особа вказує відповідачем Державне бюро розслідувань Територіального управління, розташованого у місті Краматорську, проте в прохальній частині позову просить стягнути шкоду з держави Україна в особі Державної казначейської служби України [46]. Ще одним прикладом може бути ухвала Печерського районного суду міста Києва від 07.05.2018 року в справі № 757/20907/18-ц, якою позовна заява особи була залишена без руху з огляду на те, що позивач вказуючи правовою підставою позовних вимог ст. 1173 та ст. 1174 ЦК України, визначає відповідачем прокуратуру міста Києва та просить стягнути з неї завдану матеріальну та моральну шкоду, тоді як відповідно до положень вказаних статей обов'язок з відшкодування шкоди покладається на державу Україну [47].

Ухвалюючи такі рішення суди аргументували свою позицію тим, що відповідно до положень ст. ст. 1173-1176 ЦК України обов'язок по відшкодуванню шкоди у випадку її завдання органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами покладається саме на державу Україну, а не на орган державної влади чи її посадових чи службових осіб [45, 46, 47]. Тобто, в позовних заявах у справах про відшкодування шкоди, завданої органом державної влади або їх посадовими та службовими особами, потерпілим особам треба вказувати відповідачем саме державу Україну у відповідності до вимог законодавства України.

В контексті дослідження питання притягнення до деліктної відповідальності такого публічного суб'єкта як держава, варто згадати про ще одну проблему правового регулювання відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами, зокрема, державою, а саме: відсутність законодавчого

акту, який би регулював механізм відшкодування шкоди. Необхідно відмітити, що дана проблема має місце і для інших публічних суб'єктів, таких як Автономна Республіка Крим та територіальна громада, проте ми вважаємо за необхідне звернути на неї увагу саме в контексті питання притягнення до деліктної відповідальності держави, оскільки саме вона як владний суб'єкт уповноважена приймати законодавчі акти, зокрема, закони, які будуть визначати механізм відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 25 Бюджетного кодексу України від 08.07.2010 року відшкодування шкоди, завданої фізичним та юридичним особам внаслідок незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів влади або їх посадових чи службових осіб, здійснюється публічним суб'єктом, зокрема, державою, у порядку визначеному законом [48]. Проте, проаналізувавши національне законодавство, ми можемо констатувати факт, що такого законодавчого акту досі не було прийнято.

Так, в ст. ст. 1173, 1174, 1175 та 1176 ЦК України визначені лише загальні та спеціальні підстави притягнення до відповідальності публічних суб'єктів, проте правових норм, які регулюють процес виплати компенсацій потерпілим особам в ЦК України немає. Певні положення щодо правового регулювання механізму відшкодування шкоди, завданої органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами містяться в Законі про відшкодування шкоди, однак вони можуть застосовуватися виключно у випадках завдання шкоди спеціальними органами влади — такими, що функціонують в правоохоронній сфері. Також, варто згадати про Порядок виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 03.08.2011 року № 845 [49].

За змістом своїх положень даний порядок може застосовуватися і для виконання судових рішень щодо відшкодування шкоди, завданої органами влади або їх посадовими чи службовими особами і, можна зробити висновок, що він певним чином регулює механізм відшкодування шкоди, завданої публічними

суб'єктами, зокрема, державою, проте даний порядок, по-перше, є підзаконним нормативно-правовим актом, що вступає у неузгодженість з положеннями законодавства, зокрема, з ч. 2 ст. 25 Бюджетного кодексу України, в якій вказано про врегулювання механізму відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами, саме законодавчим актом, а, по-друге, він регулює лише порядок виконання судових рішень щодо відшкодування шкоди, що є лише одним із елементів механізму відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами.

Такий стан речей, на нашу думку, негативно впливає на сферу захисту прав людини, оскільки інститут деліктної відповідальності публічних суб'єктів є одним із інструментів захисту прав людини. Відсутність законодавчого акту, який би регулював механізм відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами робить даний інструмент захисту менш ефективним внаслідок чого постає питання про рівень захисту прав людини в державі. Тому, на нашу думку, необхідно прийняти закон, яким буде чітко врегульована процедура виплати коштів як компенсації за шкоду, завдану потерпілим особам органами влади або їх посадовими та службовими особами, зокрема, органами державної влади та їх посадовими чи службовими особами.

Варто відмітити, що вже була спроба прийняти закон, який би регулював механізм відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами. Прикладом може бути Проект ЗУ «Про відшкодування шкоди, завданої фізичним або юридичним особами незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень», який було зареєстровано 14.01.2008 року [50]. Даним законопроектом пропонувалося врегулювати механізм відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами, проте він був відправлений на доопрацювання, оскільки по суті дублював положення ЦК України, а саме ст. ст. 1173-1175, і на сьогоднішній день досі не був прийнятий [50].

2.3. Територіальна громада як суб'єкт деліктної відповідальності

Як слушно зазначає Дзера Ю. М.: *«Тому, саме в цій функціональній якості (як спосіб організації влади — уточнено нами, Гавриленко О. О.) держава має більшу схожість з муніципальним утворенням, порівняно з іншими учасниками цивільних відносин, котре також є суб'єктом політичної системи і способом організації, але вже на місцевому рівні»* [51, с. 66]. Погоджуючись з тезою Дзери Ю. М., ми вважаємо, що варто дослідити питання деліктної відповідальності такого публічного суб'єкта як територіальна громада. Дослідження деліктної відповідальності територіальної громади допоможе загалом краще зрозуміти сутність інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів і, зокрема, виявити особливості правового регулювання притягнення до даного виду відповідальності територіальної громади.

Говорячи про деліктну відповідальність територіальної громади, варто зазначити, що, як і у випадку з деліктною відповідальністю держави, норми що є правовими підставами настання даного виду відповідальності, передбачені нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Так, положення про регулювання деліктної відповідальності для даного суб'єкта містяться в вже раніше згадуваних ст. 56 Конституції України і ст. ст. 1173, 1174, 1175 ЦК України, а також в окремих законодавчих актах, зокрема, Законі про місцеве самоврядування (ст. 77) [52]. Як можна побачити, переважна більшість норм, як і у випадку з державою, передбачена в цивільному законодавстві. Однак, на відмінну від держави, у випадку регулювання деліктної відповідальності територіальної громади існує певна незгодженість у положеннях ЦК України.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 2 ЦК України та ч. 1 ст. 172 ЦК України територіальні громади є учасниками цивільних відносин та набувають і здійснюють цивільні права та обов'язки через органи місцевого самоврядування у межах їхньої компетенції. Таким чином, за аналогією з державою, територіальна громада бере участь в цивільних правовідносинах в особі відповідних органів влади — органів місцевого самоврядування, які є публічно-

правовими утвореннями, що набувають цивільних прав та обов'язків для територіальної громади, а отже вона може бути і учасником цивільних правовідносин пов'язаних з настанням позадоговірної цивільно-правової відповідальності. Однак, у нормах, які регулюють деліктну відповідальність публічних суб'єктів, зазначено, що у випадку завдання особам шкоди органами місцевого самоврядування або їх посадовими та службовими особами, обов'язок відшкодувати шкоду покладається не на територіальну громаду, а на органи місцевого самоврядування. На противагу цьому, як вже було досліджено в попередньому підрозділі, у випадку завдання шкоди органами державної влади або їх посадовими та службовими особами безпосереднім суб'єктом відповідальності буде саме держава.

Таким чином, можна зробити висновок про певну непослідовність законодавця у виборі підходу щодо визначення безпосереднього суб'єкта відповідальності за завдану шкоду: у випадку завдання шкоди, зокрема, органами державної влади суб'єктом відповідальності є держава, а у випадку завдання шкоди органами місцевого самоврядування суб'єктом відповідальності є відповідні органи місцевого самоврядування.

Проблема застосування різного для держави та територіальної громади підходу у визначенні безпосереднього суб'єкта деліктної відповідальності та фактичного заподіювача шкоди вже була предметом дослідження деяких вітчизняних науковців-цивілістів. Зокрема, Куцин А. В., досліджував це питання в контексті аналізу відповідальності органів місцевого самоврядування за шкоду завдану в сфері нормотворчої діяльності та запропонував внести певні зміни в законодавство [53, с. 13-14].

Зокрема, науковець пропонує змінити положення ст. 56 Конституції України з *«Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди...»* на *«Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи територіальної громади матеріальної та моральної шкоди...»*, а також в ст. 1173 ЦК України замінити фразу *«...відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або*

органом місцевого самоврядування...» на «...відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або територіальною громадою...» [53, с. 13-14].

Частково підтримуючи підхід Куцина А. В. щодо вирішення даної законодавчої суперечності, хотілося б додати, що правильним би було внести запропоновані науковцем зміни окрім ст. 1173 ЦК України також і до ст. ст. 1174 та 1175 ЦК України, оскільки змінивши лише положення ст. 1173 ЦК України не вдасться повністю усунути в ЦК України неузгодженість щодо питання визначення безпосереднього суб'єкта відповідальності у разі завдання шкоди органами місцевого самоврядування. Окрім цього, хотілося б запропонувати альтернативний варіант зміни положень даних статей, а саме: змінити «...відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування...» на «...відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або територіальною громадою через відповідні органи влади...». Даний варіант, на нашу думку, усуне будь-які суперечності щодо визначення фактичного суб'єкта завдання шкоди та фактичного суб'єкта відповідальності у випадку завдання шкоди органами місцевого самоврядування та їх посадовими чи службовими особами.

В свою чергу щодо питання внесення змін до ст. 56 Конституції України, хотілося б зазначити, що запропонований Куцином А. В. варіант викладення зазначеної норми, на нашу думку, хоча і вирішує проблему визначення територіальної громади як суб'єкта відповідальності, проте не охоплює відповідальність такого публічного суб'єкта як Автономна Республіка Крим. Відповідно до Розділу Х Конституції України Автономна Республіка Крим може мати свої органи влади, які не відносяться не до державних органів влади, ні до органів місцевого самоврядування, проте також своєю діяльністю можуть завдавати шкоди фізичним та юридичним особам. Саме тому, на нашу думку, доречніше буде викласти положення ст. 56 Конституції України таким чином: «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави, Автономної Республіки Крим чи територіальної громади через відповідні органи влади матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи

бездіяльністю органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень».

Ситуація, яка склалася внаслідок непослідовності законодавця у виборі підходу до визначення безпосереднього суб'єкта деліктної відповідальності у випадку з територіальною громадою, на нашу думку, має важливе практичне значення, оскільки логічність побудови законодавства в подальшому відображається на ефективності та правильності його правозастосування в конкретних ситуаціях.

Зокрема, ситуація, яка була описана вище, зумовлює неузгодженість як між положеннями в середині самого ЦК України, так і між положеннями ЦК України та інших законодавчих актів.

Так, якщо говорити про неузгодженість в середині ЦК України, то для прикладу варто порівняти ст. 1174 та ст. 1191 ЦК України. Відповідно до ст. 1174 ЦК України органи місцевого самоврядування відшкодовують фізичним та юридичним особам шкоду, завдану посадовими або службовими особами таких органів. Тобто положення даної статті передбачає, що безпосереднім суб'єктом відповідальності є орган місцевого самоврядування. Звернувшись в свою чергу до положень ст. 1191 ЦК України, яка передбачає можливість особи, яка відшкодувала шкоду завдану іншою особою, звернутися зі зворотною вимогою до винної особи, можна побачити, що в переліку суб'єктів, які мають право звернутися з такої вимогою законодавець вказує не орган місцевого самоврядування, а територіальну громаду. Так, ч. 4 ст. 1191 ЦК України, яка стосується саме публічних суб'єктів, передбачає можливість держави, Автономної Республіки Крим та територіальних громад звернутися зі зворотною вимогою до винної посадової або службової особи рішенням, дією чи бездіяльністю якої була завдана шкода іншим особам у розмірі виплаченого відшкодування окрім відшкодування виплат пов'язаних із трудовими відносинами та компенсації моральної шкоди.

Тобто, в даному випадку ст. 1174 та ст. 1191 ЦК України вступають в певне протиріччя, оскільки з юридичної точки зору виникає ситуація, коли безпосередній суб'єкт відповідальності за шкоду завдану посадовими або службовими особами органів місцевого самоврядування, яким відповідно до ст. 1174 ЦК України є орган місцевого самоврядування, не має можливості звернутися зі зворотною вимогою до винної особи на підставі ч. 4 ст. 1191 ЦК України, адже такий суб'єкт в даному положенні не зазначений. Можливість застосувати ч. 4 ст. 1191 ЦК України як підстави звернення органу місцевого самоврядування з правом зворотної вимоги до винної посадової чи службової особи такого органу незважаючи на те, що в ній, у випадку завдання шкоди посадовими чи службовими особами місцевого самоврядування, правом звернення наділяється саме територіальна громада, є, на нашу думку, спірним питанням, адже як ми вже зазначали вище, норми, які регулюють деліктну відповідальність публічних суб'єктів мають імперативний характер, а оскільки ч. 4 ст. 1191 ЦК України має безпосередній зв'язок з такими нормами, то, на нашу думку, можна говорити, що вона теж має імперативний характер.

Таким чином внесення змін до положень ст. ст. 1173-1175 ЦК України про які було зазначено вище допоможуть усунути неузгодженість між нормами в середині ЦК України, зокрема, між ст. 1174 та ст. 1191.

Говорячи в контексті нашого питання про неузгодженість між нормами ЦК України та нормами інших законодавчих актів, як приклад, можна навести, Закон про місцеве самоврядування. Так, в ч. 1 ст. 6 Закону про місцеве самоврядування вказано, що саме територіальні громади є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень. Також варто звернутися до статей даного закону, які прямо передбачають, що органи місцевого самоврядування є утвореннями через які територіальні громади задовольняють свої інтереси, реалізують права та виконують обов'язки: зокрема, в ст. 10 Закону про місцеве самоврядування вказано, що сільські, селищні, міські, обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені

та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування визначені Конституцією України та законами України.

Тобто, як ми бачимо, один із основних законів, який деталізує положення Конституції України щодо місцевого самоврядування чітко вказує, що саме територіальна громада є публічним суб'єктом, який для реалізації своїх потреб та інтересів створює відповідні органи влади і делегує їм певні владні повноваження. Така концепція, аналогічно застосовується і до держави: держава є публічним суб'єктом, який створює органи влади для реалізації покладених на неї завдань та виконання свої обов'язків — органи державної влади. Вказані ж, зокрема, в ст. ст. 1173, 1174, 1175 ЦК України положення про те, що безпосереднім суб'єктом відповідальності за шкоду завдану органами місцевого самоврядування або їх посадовими чи службовими особами є орган місцевого самоврядування, а не територіальна громада, на нашу думку, вступають в суперечність з нормами Закону про місцеве самоврядування, що, в свою чергу, відображається на якості національного законодавства.

Отже, на нашу думку, внесення змін до норм ст. ст. 1173-1175 ЦК України покращить правове регулювання інституту деліктної відповідальності територіальної громади, усуне неузгодженість як між нормами в середині самого ЦК України, так між нормами ЦК України та інших законодавчих актів, і, таким чином, покращить рівень якості законодавства України, яке регулює деліктну відповідальність публічних суб'єктів, і приведе законодавче регулювання до стандартів європейських країн. Як приклад, можна навести законодавче регулювання правового інституту деліктної відповідальності територіальної громади в Литві.

Так, в Цивільному кодексі Республіки Литви щодо питання деліктної відповідальності місцевої громади за шкоду завдану органами місцевої влади або їх посадовими особами використовуються терміни орган влади муніципалітету та муніципалітет (ст. 6.271). Орган влади муніципалітету виступає органом влади місцевого самоврядування через який відповідна місцева громада, за аналогією як територіальна громада через органи місцевого самоврядування в Україні, стає

учасником різного роду правовідносин в тому числі і відносин з відшкодування завданої шкоди. Термін муніципалітет в свою чергу є аналогом терміну територіальна громада, який використовується в законодавстві України, та позначає групу людей, які проживають в межах певного населеного пункту або в межах певної адміністративно-територіальної одиниці. Відповідно до ст. 6.271 Цивільного кодексу Республіки Литви безпосереднім заподіювачем шкоди є орган влади муніципалітету або посадова особа такого органу, а безпосереднім суб'єктом відповідальності визначено муніципалітет: відшкодування шкоди здійснюється за рахунок коштів бюджету відповідного муніципалітету. Тобто, як ми бачимо в Цивільному кодексі Республіки Литви стосовно питання деліктної відповідальності публічних суб'єктів застосовується однаковий підхід до визначення безпосереднього заподіювача шкоди та безпосереднього суб'єкта відповідальності як у випадку з державою, про що було згадано в попередньому підрозділі, так і випадку з місцевою громадою, на позначення якої в законодавстві Литви використовується термін муніципалітет. Застосування однакового підходу робить регулювання інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів в Литві ефективним та допомагає швидко досягти головного результату притягнення до відповідальності публічного суб'єкта: компенсувати потерпілій стороні завдану шкоду.

Досліджуючи питання деліктної відповідальності територіальної громади варто звернути увагу на те, яке джерело мають кошти, які будуть направлені на компенсацію завданої особам шкоди. Так, в ст. ст. 1173 та 1174 ЦК України вказано, що шкода завдана фізичним та юридичним особам незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органів місцевого самоврядування або їх посадовими чи службовими особами відшкодовується органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів або осіб. Дані положення щодо питання притягнення до деліктної відповідальності територіальної громади є загальними, а тому, на нашу думку, можуть бути деталізовані в інших законах чи нормативно-правових актах. Зокрема, таку деталізацію можна знайти в ст. 77 Закону про місцеве самоврядування, де вказано, що завдана фізичним та

юридичним особам шкода в результаті неправомірних рішень, дій або бездіяльності органів місцевого самоврядування відшкодовується за рахунок коштів місцевого бюджету, а якщо шкода була завдана неправомірними рішеннями, діями або бездіяльністю посадових осіб місцевого самоврядування, то вона відшкодовується за рахунок власних коштів посадових осіб у порядку, встановленому законом.

Тобто, як ми бачимо, в даному випадку законодавець чітко зазначає, що якщо особі була завдана шкода органом місцевого самоврядування, то джерелом відшкодування шкоди виступатиме відповідний місцевий бюджет, а у разі завдання шкоди посадовою особою такого органу, компенсація шкоди має здійснитися за рахунок коштів такої особи.

Варто відмітити, що це є однією з відмінностей правового регулювання деліктної відповідальності держави та територіальної громади, оскільки відповідно до національного законодавства у випадку з державою компенсація відбувається за рахунок коштів державного бюджету незалежно від того хто є заподіювачем шкоди: орган державної влади чи посадова або службова особа такого органу. Вказівки про те, що у випадку завдання особі шкоди посадовою чи службовою особою органу державної влади її відшкодування здійснюється за рахунок коштів такої посадової чи службової особи в законодавстві України немає.

При аналізі положень ст. 77 Закону про місцеве самоврядування щодо відшкодування коштами посадової чи службової особи шкоди завданої такими особами фізичним або юридичним особам виникає логічне запитання як діяти, якщо посадова чи службова особа не має достатньо коштів для компенсації потерпілій стороні? Чіткої вказівки саме про такий випадок в законодавстві немає, а тому, на нашу думку, в такій ситуації виплата компенсації могла би бути здійснена за рахунок коштів місцевого бюджету з наступним стягненням суми компенсації з посадової або службової особи в порядку регресу на підставі ч. 4 ст. 1191 ЦК України, яка вже згадувалась вище.

* * *

На нашу думку, публічним суб'єктом деліктної відповідальності є утворений відповідно до законодавства в особливій правовій формі суб'єкт, що наділяється специфічними правами для виконання особливих завдань та функцій, які у випадках передбачених законом несуть відповідальність за завдану органами влади, через які такі публічні суб'єкти реалізують свої права, шкоду. Видами таких публічних суб'єктів відповідно до законодавства України є держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальна громада, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Держава є одним із основних публічних суб'єктів деліктної відповідальності. Серед основних практичних проблем пов'язаних із деліктною відповідальністю держави є помилкове визначення потерпілими сторонами відповідачами по справах з відшкодування шкоди органів державної влади, а не держави, як того вимагають положення законодавства, та відсутність законодавчого регулювання механізму відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами, зокрема, державою. Щодо останнього питання ми пропонуємо якнайшвидше прийняти закон, який буде визначати механізм відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами. Також одним із основних публічних суб'єктів деліктної відповідальності є територіальна громада. На сьогоднішній день в національному законодавстві існує суперечність щодо застосування підходу до визначення безпосереднього суб'єкта відповідальності у випадку територіальної громади, що має наслідком неузгодженість положень як в середині деяких нормативно-правових актів, так і між положеннями різних нормативно-правових актів. Для виправлення даної ситуації необхідно внести зміни, зокрема, до положень ст. ст. 1173-1175 ЦК України та ст. 56 Конституції України.

РОЗДІЛ 3

ОКРЕМІ ВИПАДКИ НАСТАННЯ ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ

3.1. Правове регулювання відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами у сфері нормотворчої діяльності

В попередньому розділі було, зокрема, досліджено питання притягнення до деліктної відповідальності окремих публічних суб'єктів таких як держава та територіальна громада, що допомогло з'ясувати деякі з існуючих на сьогоднішній день проблемних питань правового регулювання деліктної відповідальності публічних суб'єктів. На нашу думку, висвітлити наявні на сьогоднішній день проблеми правового регулювання деліктної відповідальності публічних суб'єктів також допоможе дослідження окремих випадків настання деліктної відповідальності публічних суб'єктів. В даному розділі будуть дослідженні спеціальні підстави притягнення публічних суб'єктів до деліктної відповідальності, зокрема, передбачені ст. 1175 ЦК України, що є підставою притягнення публічних суб'єктів за шкоду, завдану в сфері нормотворчої діяльності, та ст. 1176 ЦК України, що передбачає відповідальність за шкоду, завдану правоохоронними органами державної влади.

Дослідження питання настання деліктної відповідальності на підставі ст. 1175 ЦК України, на нашу думку, є важливим, оскільки нормотворча діяльність органів влади не тільки сама по собі може завдавати шкоди, але і може, не завдаючи безпосередньо шкоди, створити підставу для вчинення певної дії від якої можуть постраждати права фізичної або юридичної особи. В свою чергу важливість дослідження підстави притягнення держави до деліктної відповідальності визначеної в ст. 1176 ЦК України зумовлено специфікою діяльності, яку провадять органи державної влади визначені в даній статті, а саме: діяльність щодо забезпечення правопорядку та законності, захисту прав та

свобод людини, а також здійснення інших функцій в правоохоронній сфері держави.

В даному розділі також буде досліджено питання деліктної відповідальності держави України в умовах збройної агресії РФ проти України, оскільки збройна агресія РФ проти України стала причиною порушення прав багатьох особам і завдання їм шкоди. Війна на Сході України і окупація півострову Крим продовжується і по сьогоднішній день, а тому, на нашу думку, необхідно велику увагу приділяти правовим питанням пов'язаним із захистом прав людини та їх відновленням і, зокрема, такому питанню як відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ.

Варто почати з підстави притягнення до деліктної відповідальності визначеної ст. 1175 ЦК України. Наділенні владними повноваженнями органи влади публічних суб'єктів мають можливість для реалізації покладених на них функцій та досягнення поставлених перед ними завдань здійснювати особливий вид діяльності, а саме нормотворчу діяльність. Прийняття різного роду нормативно-правових актів може бути як результатом прийнятого органами влади рішення або вчинення ними дії, або бути підставою для цього. Як було згадано в попередніх розділах нерідко діяльність органів влади завдає шкоду іншим особам і діяльність з прийняття нормативно-правових актів не є виключенням.

Саме тому на сьогоднішній день в ЦК України є ст. 1175, яка передбачає відшкодування фізичним та юридичним особам шкоди, завданої прийняттям органом влади публічного суб'єкта нормативно-правового акту, який був визнаний незаконним та скасований. Даний делікт є одним із спеціальних та має свої особливості, які відрізняють його від деліктів передбачених ст. ст. 1173, 1174 ЦК України.

Досліджуючи правове регулювання притягнення до деліктної відповідальності публічних суб'єктів за шкоду завдану внаслідок нормотворчої діяльності, варто відмітити, що ст. 1175 ЦК України треба розглядати у системному зв'язку зі ст. 21 ЦК України, яка передбачає, що суд може визнати

незаконним та скасувати правовий акт індивідуальної дії або нормативно-правовий акт виданий органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування у випадку, якщо він суперечить актам цивільного законодавства і порушує цивільні права або інтереси. Тобто, ст. 21 ЦК України вказує на те, що суд за певних обставин може скасувати нормативно-правовий акт органу влади, а ст. 1175 ЦК України передбачає можливість відшкодування шкоди, завданої нормативно-правовим актом, який було скасовано, зокрема, у відповідності до ст. 21 ЦК України.

Як можна побачити в ст. 21 ЦК України мова йде не лише про нормативно-правові акти органів влади, але і про правові акти індивідуальної дії. На нашу думку, на даному аспекті варто зупинитися більш детально, оскільки на практиці часто постає питання про можливість відшкодування особі шкоди завданої правовим актом індивідуальної дії на підставі ст. 1175 ЦК України. Аналіз положень ст. 1175 ЦК України дозволяє зробити однозначний висновок, що можливості відшкодувати шкоду, завдану актом індивідуальної дії на підставі даної норми немає. Цей правовий аспект підкреслюється в національній судовій практиці.

Так, постановою Одеського апеляційного господарського суду від 20.06.06 року у справі № 12/56/06 позивачу було відмовлено в задоволенні апеляційної скарги на рішення суду першої інстанції та відмовлено у відшкодуванні шкоди на підставі ст. 1175 ЦК України з огляду на те, що рішення сільської ради, яке на думку позивача стало причиною завдання йому шкоди є актом ненормативного характеру, тоді як відшкодування шкоди на підставі ст. 1175 ЦК України можливе лише у випадку завдання шкоди прийняттям нормативно-правового акту, який був визнаний незаконним та скасований у встановленому законом порядку [54]. Оскільки рішення сільської ради є актом ненормативного характеру, то підстав застосування до правовідносин, що виникли, ст. 1175 ЦК України немає [54].

Також, апеляційний суд Полтавської області своїм рішенням у справі № 22ц-3002/11 від 22.09.2011 року скасував рішення суду першої інстанції про

задоволення позову про відшкодування особі матеріальної шкоди на підставі ст. 1175 ЦК України, зазначивши при цьому: *«Між тим суд не звернув увагу, що вказані рішення (скасовані рішення сільської ради — уточнено нами, Гавриленко О. О.) не носять нормативно-правового характеру, оскільки застосовуються одноразово. Тому скасування ненормативного акту не тягне за собою наслідків, передбачених ст. 1173 ЦК»* [55].

Тобто, як можна побачити суди вищих інстанцій у своїх рішеннях вказують на помилковість думки про те, що на підставі ст. 1175 ЦК України можливо відшкодувати шкоду завдану правовим актом індивідуальної дії і, скасовуючи рішення перших інстанцій, підкреслюють, що норма передбачена в статті дозволяє отримати лише відшкодування завданої прийняттям нормативно-правового акту, який був визнаний незаконним та скасований.

З огляду на вищевикладене може виникнути логічне запитання: на підставі якої норми можливо відшкодувати шкоду завдану прийняттям незаконного правового акту індивідуальної дії? Для того, щоб відповісти на це запитання варто звернути увагу на визначення поняття правовий акт індивідуальної дії, яке закріплено в українському законодавстві.

Таке визначення можна знайти в Кодексі адміністративного судочинства України від 06.07.2005 року, де вказано, що правовими актами індивідуальної дії є акти (рішення) суб'єктів владних повноважень, видані на виконання владних управлінських функцій або в порядку надання адміністративних послуг, які стосуються прав або інтересів визначеної в акті особи або осіб, і дія яких вичерпується його виконанням або має визначений строк [56]. Аналізуючи дане визначення, можна побачити, що законодавець пропонує такий варіант розуміння правового акту індивідуальної дії як рішення суб'єктів владних повноважень. З огляду на це, на нашу думку, у випадку завдання шкоди фізичним або юридичним особам незаконними актами індивідуальної дії підставою відшкодування такої шкоди можуть бути ст. ст. 1173-1174 ЦК України, в яких, зокрема, зазначено, що публічні суб'єкти відшкодовують шкоду завдану незаконними рішеннями органів влади або їх посадовими чи службовими

особами. Для підтвердження даної тези можна навести приклади із судової практики.

Так, рішенням Городоцького районного суду Хмельницької області від 07.11.2013 року у справі № 672/1616/13-ц суд задовольнив вимоги позивача про відшкодування матеріальної шкоди, яка була завдана позивачу рішенням Городоцької міської ради про передачу йому у власність земельної ділянки, яке було в судовому порядку визнано незаконним, визначивши підставою відшкодування шкоди ст. 1173 ЦК України [57]. Також, рішенням Миколаївського районного суду Львівської області від 12.04.2016 року у справі № 447/3012/15-ц було частково задоволені вимоги позивача про відшкодування матеріальної шкоди на підставі ст. 1173 ЦК України, яка була завдана через незаконне рішення Станківецької сільської ради, яким було дозволено продати позивачу земельну ділянку [58]. Дані судові рішення є прикладами відшкодування шкоди завданої незаконними рішеннями органів влади і, відповідно, прикладами застосування до спірних правовідносин ст. 1173 ЦК України.

Також в національній судовій практиці є рішення про відшкодування шкоди завданої незаконними рішеннями посадових чи службових осіб органів влади (ст. 1174 ЦК України). Зокрема, рішенням апеляційного суду Харківської області від 16.05.2017 року у справі № 638/876/17, яким було скасовано рішення суду першої інстанції, було частково задоволено вимоги позивача про відшкодування йому моральної шкоди на підставі ст. 1174 ЦК України внаслідок прийняття щодо нього незаконних рішень слідчим прокуратури Харківської області [59].

Таким чином, можна зробити висновок, що на підставі ст. 1175 ЦК України може бути відшкодована тільки шкода, завдана прийняттям органами влади або їх посадовими чи службовими особами нормативно-правового акту, який було визнано незаконним та скасовано. У випадку ж завдання особі шкоди правовим актом індивідуальної дії відшкодування такої шкоди, на нашу думку, має здійснюватися на підставі ст. 1173-1174 ЦК України.

Досліджуючи питання притягнення до деліктної відповідальності публічних суб'єктів за шкоду, завдану у сфері нормотворчої діяльності, варто звернути увагу, що для застосування ст. 1175 ЦК України як підстави відшкодування шкоди необхідно, щоб було дотримано певні вимоги, які передбачені самою нормою статті, а саме: 1) нормативно-правовий акт має бути прийнятий органом влади; 2) такий нормативно-правовий акт має бути визнано незаконним та скасовано. Лише у разі дотримання даних вимог можливо застосувати ст. 1175 ЦК України. Оскільки вимога щодо необхідності прийняття нормативно-правового акту певним органом влади не викликає питань на практиці та є зрозумілою з теоретичної точки зору, на нашу думку, варто детальніше зупинитися на вимозі щодо визнання такого акту незаконним та його скасування. З приводу даної вимоги існує низка проблемних питань, що є предметом правової дискусії.

Зокрема, серед науковців немає єдиної думки щодо того, чи можна в процесі одного судового провадження розглядати питання незаконності нормативно-правового акту і як наслідок його скасування та питання про відшкодування шкоди завданої прийняттям такого нормативно-правового акту. Так, Хоменко М. М. висловлює таку думку: *«...зайнтересована особа (позивач, потерпілий) може звернутися до суду з вимогою про одночасне задоволення його заяви про визнання нормативно-правового акту таким, що суперечить закону та позову про відшкодування шкоди, завданої виданням такого акта»* [60, с. 258]. Аналізуючи дане твердження науковця, можна зробити висновок, що він підтримує позицію щодо можливості розгляду питання про незаконність нормативно-правового акту та питання про відшкодування шкоди, завданої таким актом у межах одного судового провадження. На нашу думку, дане твердження є суперечливим, адже питання незаконності нормативно-правового акту та питання про відшкодування завданої особі шкоди на підставі ст. 1175 ЦК України відповідно до законодавства розглядаються в порядку різного судочинства: щодо першого питання провадження здійснюється в порядку адміністративного судочинства, щодо другого в порядку цивільного

судочинства. На противагу даній позиції, Самойлова Ю. Р. вказує: «У разі, якщо шкода заподіяна внаслідок прийняття органом влади незаконного нормативно-правового акта, вона підлягає відшкодуванню лише в тому випадку, якщо такий нормативно-правовий акт було визнано у відповідному порядку незаконним та скасовано (ст. 1175 ЦК)» [61, с. 55]. Тобто, науковець підкреслює, що визнання нормативно-правового акту незаконним та його скасування є необхідною передумовою для можливості відшкодування шкоди на підставі ст. 1175 ЦК України. На нашу думку, такий підхід є правильним і його виділення здійснюється з контексту правової норми, передбаченої ст. 1175 ЦК України. Також, підтвердженням даної позиції є наявна на сьогоднішній день національна судова практика.

Так, рішенням Полтавського районного суду Полтавської області від 15.07.2011 року у справі № 2-01091/11 було задоволено вимоги позивача щодо відшкодування матеріальної шкоди на підставі ст. 1175 ЦК України з огляду на те, що особі була завдана шкода нормативно-правовим актом Супрунівської сільської ради, який на момент звернення особи с позовом був визнаний незаконним [62]. Також, як приклад можна навести постанову апеляційного суду міста Києва від 12.06.2018 року у справі № 757/51140/17, якою позивачу було відмовлено в задоволенні позовних вимог щодо відшкодування шкоди на підставі ст. 1175 ЦК України, а рішення першої інстанції скасовано, з огляду на те, що позивач не зміг надати докази того, що нормативно-правовий акт правління Пенсійного фонду України був визнаний незаконним та скасований, в результаті чого позивачу була заподіяна шкода [63]. Апеляційний суд звертає увагу, що в матеріалах справи зазначено про визнання нормативно-правового акту Пенсійного фонду України таким, що не відповідає нормативно-правовому акту вищої юридичної сили [63]. Суд підкреслив: «Жодних рішень про визнання постанови №19-1 (постанова Пенсійного фонду України — уточнено нами, Гавриленко О. О.) незаконною та про її скасування в цілому чи в частині судами не приймалося. Застосування судом першої інстанції норми ст. 1173, 1175 ЦК України є безпідставними» [63].

Аналізуючи дані судові рішення, можна побачити, що суди підкреслюють необхідність попереднього визнання нормативно-правового акту незаконним та його скасування як однієї з умов застосування ст. 1175 ЦК України.

Варто звернути увагу, що у другому з вищенаведених рішень суд зазначає: *«Судом не враховано, що поняття «визнання нормативно-правового акту незаконним» та «визнання нормативно-правового акту таким, що не відповідає нормативно-правовому акту вищої юридичної сили» є різними за своїм змістом»* [63]. Тобто, при розгляді справ про відшкодування шкоди, завданої нормативно-правовим актом, який було визнано незаконним та скасовано, варто звертати увагу на те, що визнання нормативно-правового акту як такого, що не відповідає акту вищої юридичної сили, в результаті чого особі було завдано шкоду не може бути розцінене як виконання умови щодо незаконності нормативно-правового акту, передбаченої ст. 1175 ЦК України.

Досліджуючи правове регулювання притягнення публічних суб'єктів до деліктної відповідальності на підставі ст. 1175 ЦК України, варто звернути увагу на питання щодо можливості відшкодування особам шкоди внаслідок визнання нормативно-правового акту неконституційним. На сьогоднішній день існує різна національна судова практика щодо вирішення даного питання: одні суди зазначають, що у випадку завдання шкоди нормативно-правовим актом, який було визнано неконституційним відшкодування такої шкоди на підставі ст. 1175 ЦК України не можливе, тоді як інші суди задовольняють позови потерпілих осіб про відшкодування шкоди, завданої неконституційністю нормативно-правового акту застосовуючи ст. 1175 ЦК України.

Так, одним із рішень, яке можна віднести до першої категорії є рішення Печерського районного суду міста Києва від 13.03.2012 року у справі № 2-181/12, яким позивачу було відмовлено в задоволенні позовних вимог щодо відшкодування шкоди завданої визнанням нормативно-правового акту неконституційним з огляду на неправильне посилення позивача на ст. 1175 ЦК України як на підставу відшкодування шкоди [64]. Зокрема, суд зазначив: *«Таким чином, ст. 1175 ЦК України підлягає застосуванню тільки у тих*

випадках, коли нормативно-правовий акт органу державної влади визнається незаконним та скасовується. У випадках, коли закони чи інші правові акти або їх окремі положення визнаються Конституційним Судом України неконституційними та у зв'язку з цим втрачають чинність, вказана норма не підлягає застосуванню» [64].

Ще одним прикладом є постанова Полтавського апеляційного суду від 13.01.2020 року у справі № 554/7899/18, якою апеляційний суд підтримав позицію суду першої інстанції та відмовив позивачу у задоволенні вимог про відшкодування шкоди, завданої нормативно-правовим актом, який було визнано неконституційним на підставі ст. 1175 ЦК України [65]. Свою позицію суд аргументував тим, що неконституційність нормативно-правового акту не є підставою для застосування ст. 1175 ЦК України, оскільки норма статті чітко вказує, що відшкодування можливе лише у випадку завдання шкоди визнанням нормативно-правового акту незаконним та його скасування [65].

На противагу такій позиції вищезазначених судів в національній судовій практиці є рішення, якими задовольняються вимоги позивачів щодо відшкодування шкоди завданої нормативно-правовими актами, які були визнані неконституційними на підставі ст. 1175 ЦК України.

Так, ухвалою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2012 року у справі № 6-38072ск12 було скасовано рішення судів першої та другої інстанцій і були задоволені позовні вимоги особи про відшкодування шкоди завданої нормативно-правовим актом, що в подальшому був визнаний неконституційним на підставі ст. 1175 ЦК України [66]. Суд аргументував своє рішення тим, що суди попередніх інстанцій передчасно відкинули можливість застосування ст. 1175 ЦК України і не звернули увагу на те, що у разі відсутності норми матеріального права, яка безпосередньо регулює порядок відшкодування шкоди, заподіяної неконституційним актом суд має можливість застосувати аналогію закону, а саме відшкодувати потерпілій стороні шкоду на підставі ст. 1175 ЦК України [66].

Подібну позицію можна побачити у постанові Запорізького апеляційного суду від 16.05.2019 року у справі № 335/13280/18, якою було підтримано позицію суду першої інстанції щодо можливості застосування ст. 1175 ЦК України як підстави відшкодування шкоди завданої визнанням нормативно-правового акту неконституційним [67]. Зокрема, суд у рішенні вказав наступне: *«Неконституційність закону, встановлена Конституційним Судом України є підставою застосування до держави, Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування наслідків, передбачених ст. 1175 ЦК України, оскільки регламентована цією нормою цивільно-правова відповідальність у вигляді відшкодування шкоди, заподіяної прийняттям нормативно-правових актів, визнаних незаконними стосується також і випадків визнання неконституційності законів»* [67].

Тобто, як можна побачити, національні суди по-різному оцінюють можливість застосування ст. 1175 ЦК України у випадку завдання шкоди неконституційністю нормативно-правових актів. На нашу думку, більш правильною є позиція судів, які визначають, що ст. 1175 ЦК України може бути підставою відшкодування шкоди, завданої неконституційністю нормативно-правового акту з огляду на те, якою за своєю суттю є мета притягнення у такому випадку публічного суб'єкта до відповідальності: мета полягає в тому, щоб відновити попереднє становище особи, яке існувало до завдання їй шкоди, тобто поновити її права та обов'язки. Як вже згадувалося раніше, публічні суб'єкти наділяються спеціальними правами для здійснення своїх цілей, однією з яких, зокрема, є забезпечення належних заходів, в тому числі і шляхом нормотворчої діяльності, щодо захисту прав та свобод осіб, і разом із цим несуть абсолютну відповідальність. Тому, на нашу думку, аргументувати відмову можливості застосування ст. 1175 ЦК України у випадку завдання шкоди неконституційністю нормативно-правового акту через те, що в нормі статті прямо не вказано, що вона підлягає застосуванню у таких випадках, є неправильним та таким, що суперечить принципам правової держави та верховенства права, які визначені в Конституції України.

В контексті дослідження питання відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами в сфері нормотворчої діяльності, також варто звернути увагу на той факт, що деякі науковці вважають, що сама по собі нормотворча діяльність публічних суб'єктів є правомірною, а тому можна говорити про те, що сучасні тенденції розвитку правового регулювання інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів, зокрема, щодо питання відшкодування шкоди, завданої такими суб'єктами в сфері нормотворчої діяльності, рухаються у напрямку визнання можливості покласти на публічних суб'єктів обов'язок відшкодувати шкоду, завдану правомірними діями [68]. Зокрема, подібну думку підтримала Отрадна О. О. в рамках наукової дискусії, що стосувалася питання правового регулювання відповідальності держави за спричинену нею шкоду [68].

3.2. Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду

Досліджуючи проблеми правового регулювання деліктної відповідальності публічних суб'єктів, варто приділити увагу питанню відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, які виконують функції в правоохоронній сфері держави. Важливість дослідження даного питання можна продемонструвати думкою науковця Микитенка В. В. щодо визначення ознак правоохоронної діяльності: *«Так, по-перше, така діяльність реалізується в певному порядку, встановленому законом: контроль за дотриманням прав і свобод громадян і організацій, попередження, припинення й виявлення порушень цих прав, вжиття заходів до усунення порушень та їх наслідків, застосування до винних заходів впливу»* [69, с. 241]. Тобто, як можна побачити діяльність правоохоронних органів найбільш тісно пов'язана зі сферою прав та свобод людини, їх захистом та відновлення у разі порушення.

Як і будь-який орган державної влади правоохоронні органи наділені владними повноваженнями, які необхідні для реалізації своїх функцій та виконання завдань. І хоча, як вже було зазначено, основною метою діяльності правоохоронних органів є захист прав та свобод людини, нерідко виникають ситуації, коли такі права та свободи порушуються саме правоохоронними органами. Саме тому національне законодавство передбачає правове регулювання шкоди, завданої правоохоронними органами.

Перед тим як перейти до дослідження проблемних питань щодо відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами, варто визначити ті органи про які йде мова. Такий перелік, на нашу думку, краще всього можна визначити звернувшись до назви ст. 1176 ЦК України, яка передбачає норму, що регулює відшкодування шкоди завданої правоохоронними органами, а саме: *«Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду»* [6]. Тобто, аналізуючи назву даної статті можна визначити, що до переліку правоохоронних органів про які буде йти мова в даному підрозділі відносяться органи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, органи прокуратури та суду.

Досліджуючи питання регулювання відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами, варто відмітити, що правові норми, які регулюють даний правовий інститут передбачені різними нормативно-правовими актами.

Зокрема, в попередніх розділах було згадано ст. 56 Конституції України, яка передбачає відшкодування шкоди, завданої, зокрема, органами державної влади, що охоплює собою і правоохоронні органи. Вже була згадана ст. 1176 ЦК України, яка є підставою відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами та визначає особливості такого відшкодування. Як вже зазначалося в попередньому підрозділі, норма передбачена ст. 1176 ЦК України, разом із нормою ст. 1175 ЦК України, є спеціальною щодо загальних норм, які передбачають загальні підстави відшкодування шкоди, завданої органами влади або їх посадовими чи службовими особами (ст. ст. 1173-1174 ЦК України).

Також, положення про відшкодування шкоди завданої правоохоронними органами передбачені в Кримінальному процесуальному кодексі України, а саме в ст. 130, де зазначено, що шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю правоохоронних органів, відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом [70].

Окрім вищезазначених норм, відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами регулюється також нормами Закону про відшкодування шкоди. Варто відмітити, що якщо норми передбачені ЦК України (ст. 1176) та Кримінальним процесуальним кодексом України (ст. 130) є підставами відшкодування шкоди, то норми Закону про відшкодування шкоди визначають саме порядок такого відшкодування. В свою чергу порядок застосування Закону про відшкодування шкоди, завданої громадянину правоохоронними органами визначається Положенням про застосування ЗУ «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», затверджене наказом Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури та Міністерства фінансів України від 04.03.1996 року № 6/5/3/41 [71].

Тобто, як можна побачити відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами врегульовано нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Такий факт має як позитивні, так і негативні аспекти. Закріплення норм, які є підставою відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами в декількох законодавчих актах, врегулювання порядку відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами окремим законодавчим актом та визначення особливостей застосування такого законодавчого акту підзаконним актом є, на нашу думку, позитивним аспектом, оскільки такий підхід свідчить про намір держави максимально створити правові передумови для відшкодування завданої шкоди, щоб забезпечити захист прав людини. Проте, негативним аспектом є те, що наявність декількох різних нормативно-правових актів, які регулюють одне і те саме питання, хоча і різні

його правові сторони, може призводити до суперечностей або невідповідності між ними.

Зокрема, в Законі про відшкодування шкоди законодавець використовує термін «громадянин» для визначення тієї категорії осіб, яким відшкодовується шкода відповідно до положень даного закону: термін використовується як в тексті законодавчого акту, так і в його назві. Використання даного терміну в Законі про відшкодування шкоди не узгоджується з положеннями ст. 1176 ЦК України, де використовується, зокрема, термін «фізична особа», який є ширшим за термін «громадянин» і охоплює собою, зокрема, такі категорії осіб як особи без громадянства та іноземці, яким також може бути завдана шкода внаслідок діяльності правоохоронних органів. Така неузгодженість, на нашу думку, послаблює правовий захист прав даних осіб і на практиці може перешкодити відшкодуванню іноземцям та особам без громадянства шкоди, завданої правоохоронними органами.

Для вирішення даної неузгодженості, на нашу думку, варто змінити назву Закону про відшкодування шкоди, прибравши з неї слово «громадянинові», на таку: «Про порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду». В самому ж тексті законодавчого акту замінити термін «громадянин» в усіх відмінках на термін «фізична особа» у відповідних відмінках. Разом із змінами до Закону про відшкодування шкоди необхідно привести у відповідність до них Положення про застосування ЗУ «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду».

На нашу думку, внесення змін усуне наявну на сьогоднішній день неузгодженість між законодавчими актами, а саме між ст. 1176 ЦК України та нормами Закону про відшкодування шкоди, щодо питання відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами та, таким чином, посилить захист прав і свобод людини в нашій державі.

Наведена вище неузгодженість між ст. 1176 ЦК України та Закону про відшкодування шкоди, завданої громадянину правоохоронними органами є не єдиною. Так, Панченко О. І., досліджуючи питання цивільної-правової відповідальності поліцейських, дуже вдало визначила неузгодженість між нормою ст. 1176 ЦК України та нормами Закону про відшкодування шкоди щодо переліку протиправних дій за вчинення яких держава повинна відшкодувати шкоду [72, с. 72-77].

Зокрема, науковець, проаналізувавши перелік дій за які передбачено відшкодування шкоди, зробила такий висновок: *«Отже, із вищевикладеного можна зробити висновок, що у ст. 1176 ЦК України перелік протиправних дій поліцейських, за які держава повинна відшкодувати потерпілому шкоду у повному обсязі без врахування вини останніх, значно вужчий, ніж у Законі»* [72, с. 76].

Подібну думку також висловлює Благодир А. А., яка, порівнюючи перелік незаконних дій правоохоронних органів, які тягнуть за собою відшкодування шкоди державою, вказаних у ст. 1176 ЦК України та ч. 1 ст. 1 Закону про відшкодування шкоди, зазначає, що норми даних статей не узгоджуються між собою [73, с. 177-178].

З даними твердженнями науковців варто погодитися, оскільки аналіз ст. 1176 ЦК України та ч. 1 ст. 1 Закону про відшкодування шкоди дійсно вказує на те, що в Законі про відшкодування шкоди, завданої громадянину правоохоронними органами містить такі види дій правоохоронних органів, які не передбаченні в ст. 1176 ЦК України.

Науковці пропонують різні підходи до вирішення даної проблеми. Так, Благодир А. А. зазначає: *«З огляду на те, що порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, органу досудового розслідування, прокуратури або суду, як це передбачено ч. 7 ст. 1176 ЦК України, встановлюється законом, перевагу у застосуванні повинні мати норми спеціального Закону»* [73, с. 178]. Тобто, науковець у питанні регулювання

відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами, пропонує керуватися переліком незаконних дій правоохоронних органів, шкода за які підлягає відшкодуванню, передбаченим Законом про відшкодування шкоди, оскільки він є спеціальним щодо норми ст. 1176 ЦК України. Погоджуючись з тим, що Закон про відшкодування шкоди є спеціальним по відношенню до ст. 1176 ЦК України, ми не підтримуємо запропонований науковцем підхід до вирішення питання, зважаючи на те, що в такому разі положення ст. 1176 ЦК України будуть мати лише декларативний характер і норма не буде реалізовуватися на практиці.

В свою чергу, Панченко О. І. пропонує такий варіант до вирішення даної проблеми: *«Вважаємо, що до ч. 1 означеної статті (ст. 1176 ЦК України — уточнено нами, Гавриленко О. О.) необхідно додати перелік тих незаконних дій правоохоронних органів, які додатково визначені в Законі, для подолання невідповідності у законодавстві»* [72, с. 77].

Ми підтримуємо підхід науковця до вирішення даної проблеми, оскільки внесення відповідних змін до ст. 1176 ЦК України та узгодження її з положеннями Закону про відшкодування шкоди сприятиме покращенню якості правового регулювання інституту відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами, що є одним із інструментів захисту прав людини.

Варто відмітити, що на сьогоднішній день вже були спроби розширити визначений в ст. 1176 ЦК України перелік незаконних дій, рішень та бездіяльності правоохоронних органів.

Так, у Верховній Раді України 19.01.2018 року було зареєстровано Проект ЗУ «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення правового регулювання зобов'язання відшкодування шкоди, завданої судом та органом, що здійсню оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратурою», який передбачав розширення переліку дій, рішень та бездіяльності правоохоронних органів за які передбачено відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами [74]. Відповідно до даного законопроекту, зокрема, передбачалося внести зміни до ч. 1 ст. 1176 ЦК України і вказати, що,

окрім вже перерахованих незаконних дій, рішень та бездіяльності правоохоронних органів, шкода також підлягає відшкодуванню у випадку іншого істотного порушення суб'єктивних прав фізичної особи, заподіяння значної шкоди її майновим та особистим немайновим інтересам [74].

Під випадками, що істотно порушують суб'єктивні права фізичної особи або заподіюють значної шкоди її майновим та особистим немайновим інтересам автори законопроекту пропонували розуміти, зокрема, випадки незаконного обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, незаконного визнання фізичної особи недієздатною, незаконного визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, незаконного надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, незаконної примусової госпіталізації до медичного закладу та інші [74].

На нашу думку, в частині внесення змін до ст. 1176 ЦК України даний законопроект загалом є позитивним, оскільки він значно розширює перелік незаконних дій та рішень правоохоронних органів, шкода за які підлягає відшкодуванню, і, таким чином, посилює захист прав людини в нашій державі. Даний законопроект, зокрема, передбачав такі види незаконних дій, які наразі не передбачені ні ст. 1176 ЦК України, ні Законом про відшкодування шкоди. Проте, варто відмітити, що на сьогоднішній день даний законопроект було відкликано [74].

Досліджуючи проблемні питання відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами, варто звернути увагу на проблеми на які вказує ЄСПЛ у справах проти України.

Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Тимошенко проти України» від 30.07.2013 року ЄСПЛ визначив, що має місце порушення п. 5 ст. 5 Конвенції, оскільки національним законодавством України не передбачено процедури звернення до національного суду з вимогою відшкодувати шкоду за позбавлення свободи, що було визнане ЄСПЛ таким, що порушує ст. 5 Конвенції (пункт 286) [75]. Про дану проблему ЄСПЛ також вказує у рішенні по справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21.07.2011 року (пункт 233) [76].

Тобто, в національному законодавстві і, зокрема, у Законі про відшкодування шкоди, відсутні правові підстави для звернення потерпілої особи до суду з вимогою про відшкодування шкоди, завданої позбавлення свободи, що є порушенням ст. 5 Конвенції, про що є відповідне рішення ЄСПЛ. На нашу думку, відсутність правового регулювання з вищевказаного питання має негативне значення з точки зору захисту прав людини в нашій державі, а тому варто звернути увагу на дану проблему та визначити на законодавчому рівні правові підстави та правове регулювання процедури звернення до суду з вимогою відшкодувати шкоду за дії правоохоронних органів, що були визнані ЄСПЛ такими, що порушують положення Конвенції.

При дослідженні питання відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами варто звернути увагу проблему виконання рішень про відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами. Дана проблема зумовлена як правовими, так і іншими чинниками, зокрема, фінансовими.

Так, до проблемних правових чинників щодо відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами можна віднести відсутність законодавчого акту, який би чітко регулював механізм відшкодування такої шкоди, про що було згадано у другому розділі роботи. Незважаючи на те, що на відміну від загальних підстав притягнення держави до деліктної відповідальності, які передбачені ст. ст. 1173-1174 ЦК України, для підстави визначеної в ст. 1176 ЦК України є законодавчий акт, який регулює порядок відшкодування шкоди, а саме Закон про відшкодування шкоди, проте він має свої недоліки і, зокрема, не передбачає повноцінного механізму відшкодування шкоди. Саме тому, разом з прийняттям законодавчого акту, який би визначав механізм відшкодування шкоди, про який було згадано в попередньому розділі, на нашу думку, варто також внести зміни до Закону про відшкодування шкоди, врегулювавши механізм відшкодування шкоди, завданої саме правоохоронними органами. Передбачення механізму відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами на законодавчому рівні, на нашу думку, сприятиме ефективнішому регулюванню інституту відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами, і, таким чином,

посилить захист прав осіб, які постраждали внаслідок незаконних дій, рішень та бездіяльності таких органів влади. Окрім правових чинників причиною невиконання рішень щодо відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами є відсутність необхідних для цього фінансових ресурсів. В умовах наявної на сьогоднішній день кризи з якої Україна поступово починає виходити, коштів державного бюджету не вистачає для вирішення всіх питань і, на жаль, одним із таких питань є виділення коштів для забезпечення виконання рішень щодо відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами. Вирішити дане питання, на нашу думку, можна, зокрема, шляхом створення відповідних фондів коштів, які призначені для відшкодування шкоди, завданої, зокрема, правоохоронними органами.

3.3. Деліктна відповідальність держави Україна в умовах збройної агресії РФ проти України

Як вже було зазначено у вступі, деякі положення даної роботи були предметом доповіді на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт зі спеціальності «Право» та знайшли підтримку серед учасників конкурсу та членів конкурсної комісії. Зокрема, це стосується питання щодо деліктної відповідальності держави України в контексті подій, які сьогодні відбуваються в нашій країні: проведення операції об'єднаних сил (на момент участі в конкурсі — АТО) на Сході України та анексія пів-острову Крим [7, с. 18].

Так, ці обставини стали причиною завдання багатьом особам як моральної, так і матеріальної шкоди. Зокрема, станом на 2017 рік розмір збитків, завданих Україні та фізичним і юридичним особам через збройну агресію РФ на Сході України оцінюють приблизно в 50 мільярдів доларів США [77, с. 89-90]. Всі зазначені збитки та шкода завдана внаслідок агресії РФ проти України підлягають відшкодуванню.

Як вже було нами зазначено у вищезгаданій доповіді, відповідно до норм міжнародного права, зокрема, Конвенції про визначення агресії від 03.07.1933

року, саме держава-агресор несе відповідальність за завдану нею шкоду [7, с. 18-19; 78]. Тобто, для того, щоб звернутися з вимогою про відшкодування шкоди до РФ необхідно офіційно визнати її державою агресором і, відповідно, передбачити порядок відшкодування завданої шкоди.

Так, одним із перших національних законодавчих актів, який визначав би статус РФ як держави, що чинить проти України збройну агресію, є ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 року, в якому в ст. 2, зокрема, вказано, що даний закон визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії РФ [79]. Також, даний законодавчий акт одним із перших визначив, що відшкодування шкоди заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням або фізичним особам, в повному обсязі покладається на РФ як на державу, що здійснює окупацію (ст. 5). Тобто, даний законодавчий акт одним із першим передбачив відповідальність держави РФ за шкоду, яка була заподіяна державі Україна та іншим особам внаслідок вчинення нею збройної агресії проти України.

Згодом було прийнято ще один законодавчий акт, який передбачає відповідальність РФ за шкоду, яка була завдана особам внаслідок вчинення нею збройної агресії проти України, та в якому вже чітко визначається статус РФ як держави-агресора, а саме: ЗУ «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 року [80].

В даному законі, зокрема, зазначено, що РФ чинить злочин агресії проти України та здійснює тимчасову окупацію частини території України за допомогою своїх військових формувань, а також вказано, що відповідальність за матеріальну чи нематеріальну шкоду, завдану Україні внаслідок збройної агресії РФ, покладається на РФ відповідно до принципів і норм міжнародного права. Прийняттям даного закону законодавець створює необхідні правові передумови

для можливості звернення осіб до суду з вимогою про відшкодування шкоди, завданої внаслідок вчинення державою РФ збройної агресії проти України.

При дослідженні питання офіційного визнання РФ як держави-агресора, не можна оминати увагою наявність чинної на сьогоднішній день Постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» від 21.04.2015 року, в якій також зазначено, що РФ є державою-агресором і що саме на неї покладається відповідальність за шкоду, яка була завдана особам внаслідок її збройної агресії проти України [81]. Однак, варто відмітити, що зазначена постанова має силу підзаконного нормативно-правового акту, а тому звернення з позовом про відшкодування шкоди до РФ на її підставі не буде обґрунтованим.

Таким чином, можна зробити висновок, що на даний момент в Україні існує законодавство, яке визнає РФ державою-агресором та на підставі якого можна звертатися до суду з позовом до РФ про стягнення шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ на Сході України та анексії нею пів-острову Крим.

Проте, до моменту набрання чинності 24.02.2018 року ЗУ «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» події, що відбувалися на Сході України мали статус антитерористичної операції, а тому відповідно підпадали під дію норм антитерористичного законодавства, зокрема, ЗУ «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 року, де в ст. 19 вказано, що відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду, в порядку, встановленому законом, а відшкодування шкоди, заподіяної організації, підприємству або установі терористичним актом, провадиться в порядку, визначеному законом [82].

Тобто, як вже було нами вказано у доповіді, Україна, назвавши події на Сході України АТО, сама взяла на себе обов'язок по відшкодуванню шкоди,

завданої терористичними актами, а тому всі особи, які зазнали моральної або матеріальної шкоди у зв'язку з подіями на Сході України, мають право звертатися за компенсацією саме до держави України [7, с. 19].

На даний момент в Україні вже сформувалася судова практика національних судів у справах проти України щодо відшкодування завданої шкоди. Так, рішенням апеляційного суду Донецької області від 11.10.2017 року в справі № 243/11658/15-ц позовні вимоги позивача до Держави України в особі Кабінету Міністрів України, до Державної казначейської служби України про відшкодування матеріальної шкоди за зруйновану внаслідок пожежі, що виникла в результаті потрапляння снаряду в будинок під час масового обстрілу населеного пункту в період та на території проведення АТО, квартиру задоволено [83]. Приймаючи таке рішення, суд, зокрема, брав до уваги той факт, що квартира позивача розташовувалася на території проведення АТО (селище Семенівка, місто Слов'янськ) та була зруйнована в період найбільш активної фази обстрілу даного району (з початку проведення АТО до 05.07.2014), і, керуючись вищезгаданою нормою ст. 19 ЗУ «Про боротьбу з тероризмом», яка, як зазначив суд, є спеціальною нормою, оскільки майнова шкода була завдана терористичним актом, зобов'язав Державу Україну відшкодувати за рахунок коштів Державного бюджету України шкоду, заподіяну терористичним актом, в сумі 363 789, 40 грн [83].

Також, як приклад можна навести рішення Печерського районного суду міста Києва від 23.05.2017 року в справі № 757/50562/16-ц, яким було задоволено вимоги позивача про відшкодування йому матеріальної шкоди, завданої терористичним актом [84]. Суд, зокрема, встановив, що автомобіль позивача був знищений внаслідок терористичної атаки на населений пункт, що відноситься до населених пунктів, в яких здійснювалося АТО, а тому відшкодування шкоди має здійснюватися у відповідності до спеціальних норм, а саме норми ст. 19 ЗУ «Про боротьбу з тероризмом», яка регламентує порядок відшкодування шкоди, завданої терористичним актом [84]. З огляду на це, суд прийняв рішення на користь позивача і зобов'язав Державу Україна відшкодувати йому за рахунок

коштів Державного бюджету України матеріальну шкоду, завдану терористичним актом, в сумі 198 362 грн [84].

Подібні позиції можна також побачити в рішенні Печерського районного суду міста Києва від 27.01.2017 року в справі № 757/43306/16-ц (сума відшкодування 6 705 962, 61 грн.), в рішенні Дружківського міського суду Донецької області від 05.02.2018 року в справі № 229/2889/17 (сума відшкодування 1 458 018, 60 грн.), в рішенні Попаснянського районного суду Луганської області від 14.12.2016 року в справі № 423/450/16-ц (сума відшкодування 576 350, 50 грн.) та інших [85, 86, 87].

Така практика, на нашу думку, є негативною для України та фізичних і юридичних осіб, оскільки, виплачуватися суми компенсацій будуть за рахунок коштів Державного бюджету України, який формується платниками податків. Таким чином, на практиці виникає ситуація, коли Україна як постраждала сторона має самостійно відшкодовувати шкоду завдану внаслідок збройної агресії іншої держави, а саме РФ. Зважаючи на те, що шкода була завдана РФ, яка чинить збройну агресію проти України, то, на нашу думку, справедливіше буде звертатися з позовом про відшкодування шкоди саме до неї, на підставі норм законодавчих актів, які були згадані на початку підрозділу. На даний момент вже існує певна національна судова практика у справах за позовами проти РФ.

Так, рішенням Голосіївського районного суду міста Києва від 23.08.2016 року в справі № 752/7929/16-ц обов'язок з відшкодування позивачу матеріальної та моральної шкоди, завданої внаслідок вчинення збройної агресії РФ проти України та окупації РФ частини території Луганської області, покладено на державу РФ [88]. Правовою підставою відшкодування шкоди, завданої позивачу суд, зокрема, визначив ч. 6 ст. 5 ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», яка передбачає відповідальність РФ за шкоду, яка була заподіяна внаслідок окупації нею частини території України [88].

Також, рішенням Деражнянського районного суду Хмельницької області від 30.01.2019 року в справі № 673/1819/18 було задоволено позовні вимоги осіб до РФ про відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ проти України [89]. Суд аргументував своє рішення, зокрема, таким чином: *«Незаконність та безкарність дій Російської Федерації, особливий цинізм, з яким Російською Федерацією порушуються основоположні права людини в Україні та відчуття незахищеності, яке позивач постійно відчуває через загибель Особа_5, завдають позивачам безперервного, невгаваючого душевного болю та страждань»* [89]. Ще одним прикладом є рішення Рівненського міського суду Рівненської області від 18.01.2019 року в справі № 569/18794/18, яким задоволено позовні вимоги осіб до РФ про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, що була завдана через збройну агресію РФ проти України [90]. Суд зазначив, що саме внаслідок агресії РФ особи втратили своє майно та можливість вести повноцінне життя на рідній землі, чим їм було завдано матеріальну та моральну шкоду [90].

Варто відмітити, що в усіх вищезазначених рішеннях про покладення на РФ обов'язку відшкодувати шкоду, завдану внаслідок вчинення нею збройної агресії проти України, національні суди активно використовували судову практику ЄСПЛ, зокрема, рішення ЄСПЛ у справі «Лоїзиду проти Туреччини» від 28.07.1998 року, що стосувалося покладення на Турецьку Республіку обов'язку відшкодувати шкоду, завдану особі внаслідок збройної агресії Туреччини проти Кіпру [88, 90, 91]. Підкріплення аргументації судовою практикою міжнародних судових установ, зокрема, ЄСПЛ, на нашу думку, посилює правову позицію національних судів та робить їх рішення більш обґрунтованими.

Практика подання постраждалими особами позовів проти РФ та задоволення таких позовів національними судами, на нашу думку, є правильною, оскільки в цьому випадку через національну правову систему здійснюється стягнення з реального заподіювача шкоди — держави агресора РФ.

Досліджуючи питання прийняття українськими судами рішень про покладення на РФ обов'язку відшкодувати шкоду, завдану внаслідок вчинення нею збройної агресії проти України, не можна оминати увагою питання виконання цих рішень. На сьогоднішній день їх виконання є майже неможливим з практичної точки зору, зокрема, з причини того, що РФ офіційно не визнає факту вчинення нею збройної агресії проти України та нехтує нормами міжнародного права, які є обов'язковими до виконання та визнані всіма цивілізованими державами світу. Однак, незважаючи на такі обставини українські суди все таки знаходять правові підстави забезпечити виконання таких рішень, зокрема, шляхом застосування як засобу забезпечення позову зупинення здійснення платежів за державним зовнішнім запозиченням України перед РФ у розмірі 3 мільярди доларів США [92, 93, 94, 95].

Так, ухвалою Голосіївського районного суду міста Києва від 30.05.2016 року у справі № 752/7929/16-ц суд задовольнив заяву особи про забезпечення позову особи до РФ про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ проти України, зокрема, шляхом накладення арешту на Права вимоги за трастовим договором, який було укладено 24.12.2013 року між Україною, від імені якої діяв Міністр фінансів України, та компанією «The Law Debenture Trust Corporation PLC», яка є довірчим власником перед держателем зобов'язань, що одноособово представлений Міністерством фінансів РФ, та зупинення здійснення платежів за державним зовнішнім запозиченням у розмірі 3 мільярди доларів США та нарахованих відсотків за вказаним трастовим договором [92]. Своє рішення щодо задоволення заяви суд аргументував, зокрема, тим, що відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу України одним із видів забезпечення позовів є накладення арешту на грошові кошти, що належать відповідачеві і знаходяться в нього або в інших осіб, а також тим, що ЗУ «Про особливості здійснення правочинів з державним, гарантованим державою боргом та місцевим боргом» від 19.05.2015 року було встановлено право Кабінету Міністрів України тимчасово зупиняти платежі за державним зовнішнім запозиченням, що охоплюють, зокрема, борг України перед державою

РФ, який виник на підставі згаданого вище трастового договору [92]. Зважаючи на вищевказане, суд дійшов висновку, що вид забезпечення позову запропонований позивачем у заяві може бути застосований як додатковий вид забезпечення позову і є таким, що узгоджується з раніше визначеним законодавцем видом обслуговування гарантованого державного боргу України [92]. Подібна позиція також вказана в ухвалах інших судів, зокрема, ухвалі Старобільського районного суду Луганської області від 20.06.2017 року у справі № 431/1892/17, ухвалі Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 05.09.2018 року у справі № 686/12223/18, ухвалі Ярмолинецького районного суду Хмельницької області від 13.10.2016 року у справі 689/1880/16-ц та інших [93, 94, 95].

Тобто, як ми бачимо на сьогоднішній день є можливість забезпечити позов осіб проти РФ про відшкодування матеріальної або моральної шкоди, завданої внаслідок вчинення РФ збройної агресії проти України і національні суди, як правило, підтримують заяви осіб про забезпечення позову. На нашу думку, така тенденція є позитивною, оскільки такими ухвалами вітчизняні суди максимально сприяють практичній реалізації одного із складових прав, що охоплюються таким основоположним правом людини як право на суд, а саме право на виконання рішення, прийнятого судом, в тих обставинах, які мають місце на сьогоднішній день.

Варто також відмітити, що хоча на практиці виконання рішень судів щодо відшкодування державою РФ шкоди, завданої внаслідок її збройної агресії проти України є дуже ускладненим, проте вони, на нашу думку, формують основу для того, щоб відстояти інтереси України та її громадян в міжнародних судових інстанціях.

Розглядаючи питання деліктної відповідальності держави Україна в сьогоднішніх умовах, важливо згадати питання анексії РФ пів-острову Крим. Як також було зазначено у вищезгаданій доповіді, незважаючи на те, що після проведення так званого «Кримського референдуму» в березні 2014 року, велика частина населення пів-острову також зазнала значної матеріальної та моральної

шкоди внаслідок, наприклад, націоналізації РФ майна, яке належало громадянам України на праві приватної власності, або внаслідок необхідності залишити пів-острів Крим через ситуацію, яка там склалася, а відповідно і певне майно, зокрема, нерухоме, на даний момент позовів до держави України про відшкодування такої шкоди не було [7, с. 21-22]. Це дозволяє зробити висновок, що особи за вирішенням даного питання звертаються або напряму до ЄСПЛ з позовом проти РФ, або до судових органів, які на даний час діють на пів-острові Крим [7, с. 22].

* * *

На сьогоднішній день існують спеціальні випадки настання деліктної відповідальності публічних суб'єктів. Ст. 1175 ЦК України передбачає відповідальність публічних суб'єктів, завданої у сфері нормотворчої діяльності. Встановлено, що дана стаття підлягає застосуванню у випадку завдання особі шкоди актом нормативно-правового характеру або актом який було визнано неконституційним. Визначено, що попереднє визнання нормативного акту незаконним та його скасування є обов'язковими передумовами для можливості застосування ст. 1175 ЦК України. Спеціальним випадком притягнення до деліктної відповідальності держави є завдання шкоди правоохоронними органами. На даний час існує неузгодженість правового регулювання даного питання між ст. 1176 ЦК України та Законом про відшкодування шкоди. На нашу думку, варто внести зміни до Закону про відшкодування шкоди та прибрати з назви закону термін «громадянин», а в тексті закону замітити даний термін на «фізична особа» у відповідних відмінках. Також, необхідно внести до закону зміни, які будуть визначати механізм відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами. На сьогоднішній день має місце збройна агресія РФ проти України, внаслідок якої фізичним та юридичним особам була завдана шкода, що підлягає відшкодуванню. На даний момент вже існує національна законодавча база на підставі якої можливе притягнення РФ до відповідальності за шкоду завдану її збройною агресією проти України. На підставі даної

законодавчої бази вже сформувалася судова практика відповідно до якої обов'язок з відшкодування шкоди покладається саме на державу-агресора РФ.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження деліктної відповідальності публічних суб'єктів нами сформульовані такі висновки і рекомендації:

1) визначено, що деліктна відповідальність публічних суб'єктів є різновидом цивільно-правової відповідальності, якій притаманні особливості, що виділяють її серед інших видів відповідальності. Серед таких особливостей, зокрема, варто виділити специфічний суб'єктний склад безпосередніх заподіювачів шкоди за яку публічні суб'єкти несуть деліктну відповідальність, якими є органи влади або їх посадові чи службові особи, особливий суб'єктний склад безпосередніх суб'єктів відповідальності до яких належать публічні суб'єкти, комплексна правова природа інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів, яка полягає у регулюванні даного правового інституту як нормами приватного, так і публічного права, з переважним, на нашу думку, застосуванням норм приватного права, імперативний характер норм, які регулюють приватно-правову сторону інституту деліктної відповідальності публічних суб'єктів, грошовий характер компенсації завданої особі шкоди, незалежно від характеру шкоди — завдана шкода має матеріальний чи нематеріальний характер, а також абсолютний характер деліктної відповідальності публічних суб'єктів;

2) досліджено настання деліктної відповідальності публічних суб'єктів без врахування вини як особливість даного виду відповідальності та обґрунтовано можливість існування такого виду відповідальності публічних суб'єктів з огляду на їх особливе правове становище у суспільстві, що зумовлене наділенням таких суб'єктів спеціальними повноваженнями з метою виконання поставлених перед ними завдань, які в процесі практичної реалізації можуть завдати шкоди фізичним та юридичним особам;

3) публічних суб'єктів як суб'єктів деліктної відповідальності варто визначати як суб'єктів, утворених відповідно до законодавства в особливій політико-правовій формі, що наділяються специфічними правами для виконання

завдань та функцій з метою задоволення загальносупільного публічного інтересу, які у випадках передбачених законом несуть відповідальність за завдану органами влади, через які такі публічні суб'єкти реалізують свої права, шкоду. На підставі аналізу ст. ст. 2, 170-172, 1173-1175 ЦК України запропоновано визначати такі основні види публічних суб'єктів деліктної відповідальності як держава Україна, територіальна громада, Автономна Республіка Крим, іноземна держава та інші суб'єкти публічного права. Аргументовано, що іншими видами публічних суб'єктів деліктної відповідальності можуть бути суб'єкти, які за своїм правовим статусом подібні до основних видів суб'єктів деліктної відповідальності. Прикладом такого суб'єкту, на нашу думку, є ЄС з огляду на його особливий правовий статус;

4) держава є одним із основних суб'єктів деліктної відповідальності, на якого покладається обов'язок відшкодувати шкоду завдану органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами. На підставі аналізу національної судової практики з'ясовано, що однією з практичних проблем деліктної відповідальності держави є неправильне визначення потерпілими особами відповідачів по справах з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами. Так, позивачі по таких справах дуже часто визначають своїми відповідачами безпосередніх заподіювачів шкоди, а саме органів державної влади або конкретних посадових чи службових осіб таких органів, що стає причиною залишення позовної заяви без руху. Така ситуація висвітлює практичне значення однієї з особливостей деліктної відповідальності публічних суб'єктів і, зокрема, держави, як різний суб'єктний склад безпосередніх заподіювачів шкоди та безпосередніх суб'єктів відповідальності. Звернено увагу, що при поданні позову до суду про відшкодування шкоди у випадку її завдання органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами відповідачем по справі необхідно визначати державу;

5) при дослідженні правового регулювання деліктної відповідальності держави як публічного суб'єкта деліктної відповідальності встановлено, що на

сьогоднішній день відсутнє загальне законодавче регулювання механізму відшкодування шкоди, завданої публічними суб'єктами, що є прогалиною національного законодавства в питанні правового регулювання деліктної відповідальності публічних суб'єктів загалом і держави, зокрема. Запропоновано прийняти відповідний законодавчий акт з метою забезпечити правове регулювання відшкодування шкоди, завданої органами влади публічних суб'єктів або їх посадовими чи службовими особами, що, в свою чергу, зробить деліктну відповідальність публічних суб'єктів ефективнішим інструментом захисту прав та свобод людини;

б) рекомендовано внести зміни до законодавчих актів, зокрема, Конституції України та ЦК України, щодо визначення територіальної громади в особі відповідних органів влади як публічного суб'єкта деліктної відповідальності за шкоду, завдану органами місцевого самоврядування або їх посадовими чи службовими особами, з метою уніфікації підходу щодо визначення безпосереднього суб'єкта відповідальності за шкоду, завдану органами влади або їх посадовими чи службовими особами, а саме: безпосередніми суб'єктами відповідальності є публічні суб'єкти, а не органи влади через які такі суб'єкти реалізують свої повноваження. Виявлено, що у випадку завдання шкоди посадовими чи службовими особами органів місцевого самоврядування, законодавство України, а саме Закон про місцеве самоврядування, в якому, зокрема, деталізуються положення ст. ст. 1173-1175 ЦК України щодо питання відшкодування шкоди, завданої органами місцевого самоврядування або їх посадовими чи службовими особами, прямо передбачає можливість відшкодувати завдану шкоду за рахунок коштів такої особи, що відрізняється від підходу, який застосовується у випадку, зокрема, держави: відшкодування здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України з можливістю подальшого стягнення цих коштів з безпосереднього заподіювача шкоди;

7) аргументовано, що ст. 1175 ЦК України не є підставою відшкодування шкоди, завданою правовим актом індивідуальної дії, і, що така шкода має

відшкодуватися на підставі ст. ст. 1173-1174 ЦК України в залежності від того, хто є суб'єктом прийняття такого акту: орган влади чи його посадова або службова особа. На підставі аналізу судової практики визначено, що визнання нормативно-правового акту незаконним та його скасування є необхідними передумовами для можливості застосування ст. 1175 ЦК України як підстави відшкодування шкоди, завданої особі нормативно-правовим актом. Окрім вищевказаного обґрунтовано можливість відшкодування на підставі ст. 1175 ЦК України шкоди, завданої неконституційністю акту, незважаючи на відсутність прямої вказівки на це в нормі статті, з огляду на основну мету такого відшкодування: захист прав особи та компенсація їй завданої шкоди;

8) встановлено необхідність внести зміни до Закону про відшкодування шкоди з метою усунути наявну неузгодженість між положеннями даного закону та положеннями інших законодавчих актів, зокрема, ст. 1176 ЦК України. Зокрема, запропоновано прибрати із назви Закону про відшкодування шкоди термін «громадянин» у відповідному відмінку, а в самому тексті закону замінити даний термін на «фізична особа» у відповідних відмінках. Такі зміни не тільки усунуть неузгодженість між нормою ст. 1176 ЦК України та нормами Закону про відшкодування шкоди, але і розширять перелік категорій осіб на яких будуть поширюватися положення Закону про відшкодування шкоди, зокрема, таких як особи без громадянства та іноземці, що посилить правовий захист людини в нашій державі. Також, варто внести зміни до Закону про відшкодування шкоди, що сприятимуть ефективнішому регулюванню механізму відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами державної влади;

9) з'ясовано, що на сьогоднішній день існує неоднорідна судова практика у справах про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ проти України: в одних випадках суди зобов'язують відшкодувати таку шкоду державу Україну, в інших випадках державу-агресора РФ. Така ситуація зумовлена тим, що певний час існувала невизначеність статусу подій, які відбуваються сьогодні на Сході України та подій, пов'язаних з анексією Криму, на законодавчому рівні. Проте, встановлено, що на даний момент вже існує низка

законодавчих актів на підставі, яких можливе відшкодування шкоди, завданої особам збройною агресією РФ проти України, а саме ЗУ «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» та ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». На нашу думку, позови про відшкодування шкоди, завданої фізичним та юридичним особам внаслідок збройної агресії РФ проти України, варто подавати проти держави-агресора РФ з огляду на те, що це відповідатиме принципу справедливості та що для цього вже існують законодавчо-встановлені правові підстави. Хоча виконання рішень в таких справах є ускладненим, на нашу думку, їх прийняття є важливим, оскільки вони створюють базу, яка допоможе відстояти інтереси України та її громадян в міжнародних судових інстанціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білозьоров Є. В., Власенко В. П., Горова О. Б., Завальний А. М., Заяць Н. В. та ін. Теорія держави та права: навч. посіб. / за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
2. Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред.: В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
3. Килимник І. І., Бровдій А. М., Кутоманов Д. Є. Цивільне право України: навч. посібник. Харків: ХНУМГ, 2014. 225 с.
4. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: : навч. посібник. 9-те вид., зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.
5. Кулапов В. Л. Теория государства и права: учебник. Саратов, 2011. 486 с.
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 28.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 30.04.2020).
7. Гавриленко О. О. Проблемні питання деліктної відповідальності. Одеса, 2018. 28 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/9684?locale-attribute=uk> (дата звернення: 12.12.2019).
8. Валетова В. М. Возмещение вреда государством как конституционно-правовой институт. *Ученые записки Орловского государственного университета*. 2015. № 1 (64). С. 239-244. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmeshchenie-vreda-gosudarstvom-kak-konstitutsionno-pravovoy-institut> (дата звернення: 18.12.2019).
9. Первомайський О. О. Цивільно-правова відповідальність держави Україна: конституційні засади. *Юридична Україна*. 2012. № 8. С. 62-67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2012_8_12 (дата звернення: 20.12.2019).
10. Андреева И. А. Возмещение вреда государством как конституционно-правовой институт: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук. Москва, 2010. 28 с.

11. Андреев Ю. Н. Ответственность государства за причинение вреда. «Юридический центр-Пресс». 2013. 606 с. URL: <https://play.google.com/books/reader?id=Q3yNCwAAQBAJ&hl=ru&printsec=frontcover&pg=GBS.PT605.w.6.0.20.0.6> (дата звернення: 22.12.2019).
12. Голубцов В. Г. Особенности имущественной ответственности публично-правовых образований в гражданском праве: общие положения. *Вестник Пермского университета*. 2012. Выпуск 2(16). С. 97-110.
13. Корчемный М. М. Правовая природа ответственности государственных органов и их должностных лиц за вред, причиненный субъектам малого предпринимательства при осуществлении государственного контроля и надзора. 2010. С. 146-150.
14. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного суду України від 31.03.1995 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 27.12.2019).
15. Сарновська С. О., Доліненко Л. О. Цивільне право України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: МАУП, 2005. 384 с.
16. Понікаров В. Д., Попова С. М., Назаренко Д. В. Цивільне право: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 196 с.
17. Цивільне право України: навч. посіб. / кол. авторів: за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 468 с.
18. Немцева А. О. Теоретико-правовий аналіз відповідальності без вини у цивільному праві України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук. Київ, 2016. 213 с.
19. Паришкура В. В. Проблемні аспекти цивільно-правової відповідальності без вини. *Вісник Вищої ради юстиції*. Київ, 2010. № 2. С. 66–74.
20. Бурлака І. В. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої без вини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Харків, 2015. 22 с.

21. Заїка Р. Ю. Юридична природа цивільно-правової відповідальності без вини. *Юридична наука*. 2014. № 5. С. 7-14.
22. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 01.12.1994 р. № 266/94-ВР. Дата оновлення: 01.03.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 02.04.2020).
23. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Дата оновлення: 02.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 05.04.2020).
24. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 06.03.2020).
25. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 07.12.1998 года № 218-3. С изменениями и дополнениями по состоянию на 04.05.2019. URL: http://etalonline.by/?type=text®num=НК9800218#load_text_none_1 (дата звернення: 15.02.2020).
26. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 01.07.1999 года № 409-І. С изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013880#pos=4240;-46 (дата звернення: 15.02.2020).
27. Crown Proceedings Act 1947. *UK Public General Acts*. 1947. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/10-11/44/contents> (дата звернення: 17.01.2020).
28. Рішення Печерського районного суду міста Києва від 16 грудня 2014 р., судова справа № 757/15812/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42171754> (дата звернення: 23.01.2020).

29. Рішення Першотравневого районного суду міста Чернівців від 28 травня 2014 р., судова справа № 725/1577/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38957419> (дата звернення: 23.01.2020).
30. Рішення Господарського суду Одеської області від 24 січня 2011 р., судова справа № 28/132-1-4526. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/13567423> (дата звернення: 23.01.2020).
31. Лавренюк А. В. Суб'єкт публичного права: єдинство поняття як багатоаспектного явлення в російській правовій системі. *Вестник ТГУ. Гуманитарные науки. Право*. Випуск 1 (45). 2007. С. 64-67.
32. Первомайський О. О. Щодо поняття суб'єкта публічного права як учасника цивільних відносин. *Цивільне право та цивільний процес: актуальні питання*. 2016. С. 65-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2016_15_18 (дата звернення: 23.02.2020).
33. Спасибо-Фатеева І. В. Деякі проблеми, пов'язані з участю держави Україна в цивільно-правових відносинах. *Академія правових наук України. Питання цивільного права. Вісник*. Харків, 2006. № 4 (47). С. 96-107.
34. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. Дата оновлення: 18.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> (дата звернення: 25.04.2020).
35. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII. Дата оновлення: 20.03.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 25.04.2020).
36. Борисова В. І. Публічні утворення як учасники цивільних відносин. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2005. Випуск 10. С. 88-96.
37. Шелест М. В. Держава як юридична особа публічного права: стан проблеми. *Форум права*. 2009. № 3. С. 677-685. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2009_3_106 (дата звернення: 25.01.2020).
38. Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 2012. С 326/47. URL: <https://eur->

lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT (Last accessed: 01.02.2020).

39. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років: Закон України від 17.04.1991 р. № 962-XII. Дата оновлення: 02.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12> (дата звернення: 22.03.2020).

40. Гражданский кодекс Республики Молдова от 06.06.2002 года № 1107-XV. С изменениями и дополнениями по состоянию на 19.12.2019. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397914#pos=8605;-56 (дата звернення: 03.03.2020).

41. Civil Code of the Republic of Lithuanian. 18 July 2000 № VIII-1864. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.245495> (Last accessed: 06.03.2020).

42. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 р. № 2404-VI. Дата оновлення: 20.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17> (дата звернення: 03.03.2020).

43. Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963 року, затверджений Верховною Радою УРСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06> (дата звернення: 03.02.2020).

44. Гражданский кодекс Грузии от 26.06.1997 года №786-Пс. URL: <http://oceanlaw.ru/wp-content/uploads/2018/03/%D0%93%D0%9A-%D0%93%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%B8.pdf> (дата звернення: 05.02.2020).

45. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 17 червня 2016 р., судова справа № 752/9091/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/59160588> (дата звернення: 05.02.2020).

46. Ухвала Краматорського міського суду Донецької області від 25 квітня 2019 р., судова справа № 234/739/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81440334> (дата звернення: 05.02.2020).

47. Ухвала Печерського районного суду міста Києва від 07 травня 2018 р., судова справа № 757/20907/18-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73950032> (дата звернення: 05.02.2020).
48. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. Дата оновлення: 18.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 30.04.2020).
49. Порядок виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 03.08.2011 року № 845 (у ред. постанови Кабінету Міністрів України від 30.01.2013 р. № 45). Дата оновлення: 18.05.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2011-%D0%BF> (дата звернення: 06.03.2020).
50. Про відшкодування шкоди, завданої фізичним або юридичним особами незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень: проект Закону України від 14.01.2008 р. № 1344. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1344&skl=7 (дата звернення: 10.02.2020).
51. Дзера Ю. М. Теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах та її правосуб'єктності. *Форум права*. 2010. № 1. С. 66–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_1_13 (дата звернення: 10.02.2020).
52. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Дата оновлення: 02.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.05.2020).
53. Куцин А. В. Відшкодування шкоди, завданої органом місцевого самоврядування у сфері нормотворчої діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Одеса, 2019. 21 с.

54. Постанова Одеського апеляційного господарського суду від 20 червня 2006 р., судова справа № 12/56/06. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15702> (дата звернення: 23.02.2020).
55. Рішення апеляційного суду Полтавської області від 22 вересня 2011 р., судова справа № 22ц-3002/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21257300> (дата звернення: 23.02.2020).
56. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Дата оновлення: 28.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 01.05.2020).
57. Рішення Городоцького районного суду Хмельницької області від 07 листопада 2013 р., судова справа № 672/1616/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34681569> (дата звернення: 12.03.2020).
58. Рішення Миколаївського районного суду Львівської області від 12 квітня 2016 р., судова справа № 447/3012/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57421310> (дата звернення: 12.03.2020).
59. Рішення апеляційного суду Харківської області від 16 травня 2017 р., судова справа № 638/876/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66579258> (дата звернення: 15.03.2020).
60. Хоменко М. М. Відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їх посадовими та (або) службовими особами у сфері нормотворчої діяльності. *Часопис Київського університету права. Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні*. Київ, 2012. 2012/3. С. 256-260.
61. Самойлова Ю. Р. Визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльності органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб як спосіб захисту цивільних прав та інтересів. *Право і суспільство. Цивілістика*. 2016. № 5 частина 2. С. 52-59.
62. Рішення Полтавського районного суду Полтавської області від 15 липня 2011 р., судова справа № 2-01091/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17136659> (дата звернення: 22.03.2020).

63. Постанова апеляційного суду міста Києва від 12 червня 2018 р., судова справа № 757/51140/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74660285> (дата звернення: 24.03.2020).
64. Рішення Печерського районного суду міста Києва від 13 березня 2012 р., судова справа № 2-181/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22089287> (дата звернення: 26.03.2020).
65. Постанова Полтавського апеляційного суду від 13 січня 2020 р., судова справа № 554/7899/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86926404> (дата звернення: 27.03.2020).
66. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2012 р., судова справа № 6-38072ск12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28309727> (дата звернення: 29.03.2020).
67. Постанова Запорізького апеляційного суду від 16 травня 2019 р., судова справа № 335/13280/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81781981> (дата звернення: 29.03.2020).
68. Відповідальність держави за спричинену нею шкоду: спір про предмет регулювання або цивілісти vs. адміністративники. Наукова онлайн дискусія. Захід організовано ГО «Цивілістична платформа», кафедрою цивільного права КНУ ім. Тараса Шевченка, кафедрою адміністративного права КНУ ім. Тараса Шевченка та Верховним Судом. Дата проведення: 30.04.2020. Тривалість: 139 хвилин. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dw1pXv8gpUM&t=374&feature=youtu.be&app=desktop> (дата звернення: 11.05.2020).
69. Микитенко В. В. Теоретико-правові аспекти правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ України. *Південноукраїнський правничий часопис. До нової концепції юридичної освіти*. 2014. № 3. С. 240-242.
70. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 28.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.05.2020).
71. Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання,

попереднього слідства, прокуратури і суду»: затв. наказом Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури та Міністерства фінансів України від 04.03.1996 р. № 6/5/3/41. Дата оновлення: 03.04.1998. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0106-96> (дата звернення: 30.03.2020).

72. Панченко О. І. Цивільно-правова відповідальність поліцейських в Україні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Київ, 2019. 228 с.

73. Благодир А. А., Благодир В. С., Благодир С. М. Окремі питання відшкодування шкоди завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* 2017. № 4(16). С. 176-183.

74. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення правового регулювання зобов'язання відшкодування шкоди, завданої судом та органом, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратурою: проект Закону України від 19.01.2018 р. № 7513. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63356 (дата звернення: 01.04.2020).

75. Рішення Європейського суду з прав людини від 30 липня 2013 р., судова справа «Тимошенко проти України», заява № 49872/11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_924 (дата звернення: 03.04.2020).

76. Рішення Європейського суду з прав людини від 21 липня 2011 р., судова справа «Нечипорук і Йонкало проти України», заява № 42310/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683 (дата звернення: 04.04.2020).

77. Банчук О. А., Галабала М. В., Задоя К. П., Хавронюк М. І. та ін. Правосуддя на Сході України в умовах збройної агресії Російської Федерації: звіт за результатами дослідження спроможності судової системи забезпечувати правосуддя в умовах збройного конфлікту на Сході України 2016-2017 р. / за заг. ред. М. В. Галабала, Р. О. Куйбіда. Київ, 2018. 339 с.

78. Конвенция об определении агрессии от 3 июля 1933 года. URL: <http://www.heninen.net/sopimus/1933.htm> (дата звернення: 08.04.2020).
79. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII. Дата оновлення: 02.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення: 30.04.2020).
80. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 р. № 2268-VIII. Дата оновлення: 02.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> (дата звернення: 30.04.2020).
81. Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків»: постанова Верховної Ради України від 21.04.2015 р. № 337-VIII. Дата оновлення: 21.04.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19> (дата звернення: 30.04.2020).
82. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. Дата оновлення: 28.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 30.04.2020).
83. Рішення апеляційного суду Донецької області від 11 жовтня 2017 р., судова справа № 243/11658/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69498996> (дата звернення: 10.04.2020).
84. Рішення Печерського районного суду міста Києва від 23 травня 2017 р., судова справа № 757/50562/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67406297> (дата звернення: 10.04.2020).
85. Рішення Печерського районного суду міста Києва від 27 січня 2017 р., судова справа № 757/43306/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64359992> (дата звернення: 10.04.2020).
86. Рішення Дружківського міського суду Донецької області від 05 лютого 2018 р., судова справа № 229/2889/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72035770> (дата звернення: 11.04.2020).

87. Рішення Попаснянського районного суду Луганської області від 14 грудня 2016 р., судова справа № 423/450/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63397384> (дата звернення: 11.04.2020).
88. Рішення Голосіївського районного суду міста Києва від 23 серпня 2016 р., судова справа № 752/7929/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61275011> (дата звернення: 11.04.2020).
89. Рішення Деражнянського районного суду Хмельницької області від 30 січня 2019 р., судова справа № 673/1819/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79564845> (дата звернення: 11.04.2020).
90. Рішення Рівненського міського суду Рівненської області від 18 січня 2019 р., судова справа № 569/18794/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79300111> (дата звернення: 11.04.2020).
91. Case of Loizidou v. Turkey (Article 50). European Court of Human Rights. Judgement 28 July 1998, № 40/1993/435/514. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22CASE%20OF%20LOIZIDOU%20v.%20TURKEY%22%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRAND%20CHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-58201%22%5D%7D> (Last accessed: 11.04.2020).
92. Ухвала Голосіївського районного суду міста Києва від 30 травня 2016 р., судова справа № 752/7929/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57992151> (дата звернення: 15.04.2020).
93. Ухвала Старобільського районного суду Луганської області від 20 червня 2017 р., судова справа № 431/1892/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67470588> (дата звернення: 16.04.2020).
94. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 05 вересня 2018 р., судова справа № 686/12223/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78905059> (дата звернення: 16.04.2020).
95. Ухвала Ярмолинецького районного суду Хмельницької області від 13 жовтня 2016 р., судова справа № 689/1880/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62065857> (дата звернення: 16.04.2020).